

66e jaargang, april 2025
Nummer 1

LIBERALE REFLECTIES is een uitgave van de
Prof.mr. B.M. TeldersStichting
www.TeldersStichting.nl

LIBERALE LR REFLECTIES

APRIL 2025

Geloof in de DEMOCRATIE

Democratie in het
BUITENLAND

Retoriek en
AUTHENTICITEIT

LIBERALE REFLECTIES

66e jaargang, april 2025 | Nummer 1

Inhoud

In Memoriam

- Frits Bolkestein *door Patrick van Schie en Fleur de Beaufort* 2
Frits Korthals Altes *door Fleur de Beaufort* 6

Dwarse gedachte

- De ouroboros van multiculturalisme *door Jorn Janssen* 9

Geloof in de democratie

- Een liberale uitdaging *door Sybe Schaap* 11
Weerbare democratie, weerbare burgers: investeren in de toekomst van onze democratische rechtsstaat *door Frank Wanders* 20
Interview met Rik Peels over politiek extremisme *door de redactie* 32
Het mechanistische monster van de moderne democratie *door Jorn Janssen* 40

Democratie in het buitenland

- Interview met Koen Petersen over de eerste maanden van president Donald Trump *door Karel Wijdeveld* 49
De Bosnische kwestie *door Karel Wijdeveld* 55

Retoriek en authenticiteit

- Interview met Robbert Wigt over verbindende en confronterende retoriek *door de redactie* 63
Authenticiteit in de politiek. Een balanceeract van VVD-politici uit vier verschillende generaties *door Lennart Steenbergen* 68

Defensie

- Europese veiligheid in de schaduw van München *door Frans Osinga* 80

Boekrecensies

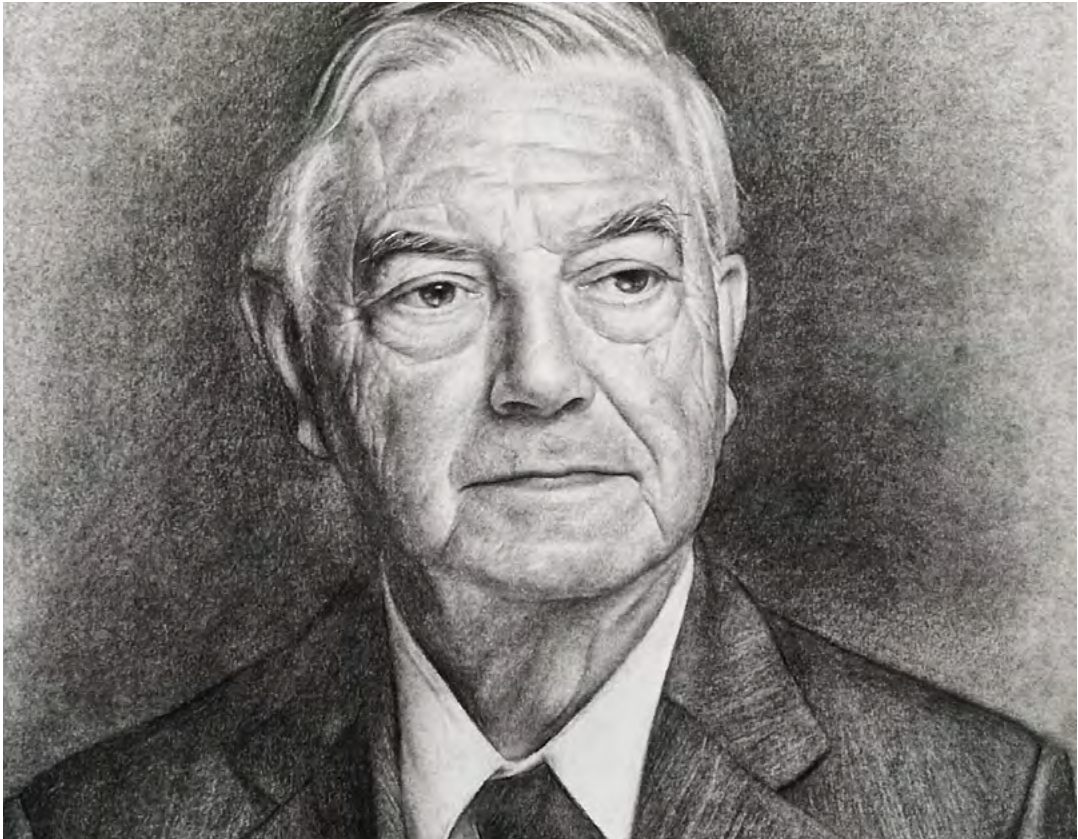
- Verlicht liberaal in drielijg grijs. Het leven van Molly Geertsema (1918-1991) van Klaas Tammes *door Hans Mojet* 88
De val van België van Wouter Verschelden *door Pieter de Jonge* 93

- Colofon 99

In Memoriam

Frits Bolkestein (1933 - 2025)

door Patrick van Schie en Fleur de Beaufort

Het In 1976 besloot Frits Bolkestein, als middenveertiger, vanuit het bedrijfsleven de politiek in te gaan om strijd te voeren tegen de radicaal-linkse koers van het kabinet-Den Uyl. Zijn vriend Peter Rauwerda reed hem door het land om de politiek onbekende Bolkestein te introduceren bij de VVD-achterban. Daarbij liet Bolkestein zich bovendien meteen van zijn intellectuele kant zien door

voor de Prof. Mr. B.M. Teldersstichting de ‘nota’ *Over de economische orde in Nederland* te schrijven, bijgestaan door Rauwerda (en uitgebracht in april 1977, één maand voor de Tweede Kamerverkiezingen, als geschrift nr. 30 van de Teldersstichting).

In het Voorwoord gaf de voorzitter van het curatorium, Harry Langman, blijk van ‘veel

---

waardering' voor de verrichte arbeid maar hij nam inhoudelijk ook afstand van het geschrift dat dreigde op een aantal punten 'teveel in de richting te gaan van een "liberale contra-reformatie" [...] Het vraagstuk van de economische orde is er meer en van pragmatisme dan van dogmatiek. De overheid zal van tijd tot tijd moeten ingrijpen om juist de lange termijn aspecten, waar ondernemers onvoldoende rekening mee kunnen houden, veilig te stellen' (geschrift 30, vi-vii). Een (echte) liberaal anno 2025 die na deze woorden de 'nota' van Bolkestein leest zal verbaasd zijn.

Van een dogmatische benadering door Bolkestein was namelijk allerm minst sprake. Wel bood de auteur tegenwicht aan enkele destijds vigerende uiterst-linkse ideeën, onder andere beledend door het kabinet-Den Uyl, zoals de gedachte dat de overheid ervoor diende te zorgen dat niemand meer dan 5 maal het minimum-inkomen zou mogen verdienen en dat een consumptiebeleid gewenst zou zijn waarin de overheid meer rechtstreeks "richting geeft aan omvang en samenstelling van de consumptie." Het overheidsrapport waaruit deze laatste passage is geciteerd betrok de stelling dat er steeds meer vragen rezen "over de effecten die een steeds stijgende materiële consumptie kan hebben voor de burgers en het welzijn (incl. de geestelijke gezondheid) van de samenleving." Bolkestein verwierp dit als 'een aanmatigende aanzet tot een volstrekt onaanvaardbare bevoogding. Nederlanders zijn in het algemeen uitstekend in staat te zorgen voor hun eigen geestelijke gezondheid en hebben de Overheid daarvoor niet nodig' (geschrift 30, 22-23).

Het eerste contact met de TeldersStichting was voor Bolkestein de aanzet tot nauwe betrokkenheid. In de jaren tachtig was hij lid van de werkgroep die het spraakmakende geschrift *Liberalisme. Een speurtocht naar de filosofische grondslagen* opstelde. Hij was aangezocht als voorzitter van een werkgroep die een rapport over het defensiebeleid ging opstellen maar moest afzeggen omdat hij tot minister van Defensie werd benoemd.

Vooraf tijdens zijn voorzitterschap van de Tweede Kamerfractie van de VVD (1990-1998) werd hij spraakmakend met lezingen in binnen- en buitenland en met opinië artikelen in de pers, met een opvallende voorkeur voor de *Volkskrant* omdat dat de meeste reuring gaf. Daarbij maakte hij gebruik van een groep ghost writers, bestaande uit medewerkers van de fractie (zoals Hans Hoogervorst en Geert Wilders), Clingendael (Hans Labohm) alsmede de staf van de TeldersStichting (Klaas Groenveld, Gerry van der List en Patrick van Schie). Laatstgenoemden stonden hem zo bij voor thema's als waarden en normen, integratie (of het gebrek daaraan) van migranten in de Nederlandse samenleving, Europese integratie, de rol van het nationaal belang in de buitenlandse politiek en selectie aan de poort van het hoger onderwijs.

Bolkestein trad tijdens vier jubileumconferenties van de TeldersStichting op als een van de sprekers (35, 40, 50 en 60 jaar TeldersStichting). Hij sprak vaker op bijeenkomsten van de stichting maar bezocht ze ook geregeld wanneer hij er geen specifieke rol te vervullen had. Dit kwam voort uit zijn intrinsieke belangstelling voor een breed scala aan thema's en uit het belang dat hij hechtte aan

---

de werkzaamheden van de TeldersStichting. Begin 2006 volgde hij Langman op als voorzitter van het curatorium, een functie die hij tot mei 2011 bleef vervullen. Ook na die tijd was hij een vaak gezien gast op de bijeenkomsten van de stichting.

Bolkestein stond voor de onafhankelijkheid van de stichting en vond dat nooit van publicatie van rapporten mocht worden afgezien omdat hun inhoud afweek van de lijn van de fractie. Een voorbeeld betreft een concept-geschrift over 'de merites van de euro' van de hand van de toenmalige directeur van de TeldersStichting Klaas Groenveld en de tweede auteur van dit In Memoriam. Verschillende curatoren hadden grote politieke bezwaren tegen de inhoud van dit concept-geschrift dat kritisch over de euro was, zowel omdat de auteurs betoogden dat de eurolanden geen optimale valutazone vorm(d)en als omdat zij voorspelden dat er te veel politieke beïnvloeding zou zijn bij het niet-naleven van de criteria (zoals het overheidstekort en de schuldquote). Het curatorium besloot verder te vergaderen met enkel leden van de partijtop, onder wie minister van Financiën Gerrit Zalm en fractievoorzitter Bolkestein. In die vergadering werd besloten het geschrift niet te publiceren. Maar Bolkestein vond dat het juist wel had moeten worden gepubliceerd.

Dit standpunt maakte Bolkestein reeds duidelijk in een interview ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de TeldersStichting in 2004. 'Altijd publiceren. Ook al komt er mot van. Je bent wetenschapper of je bent het niet. Onderzoek is goed, niet goed of half goed, dat zijn de criteria op grond waarvan men bepaalt of iets al dan niet kan worden gepubliceerd. Als het goed is: altijd publiceren' (Aurea Li-

bertas, 109). Dat hij daarbij zijn eigen inhoudelijke mening ter zake goed naast zich neer kon leggen werd duidelijk toen in 2008 het concept-rapport van een voormalig directeur van de TeldersStichting en voormalig fractievoorzitter van de VVD werd besproken. Dwars tegen de mening van vrijwel al zijn medecuratoren wist Bolkestein te voorkomen dat het rapport in de la verdween.

Bolkestein laat een indrukwekkende – en voor een Nederlands politicus ongekende – reeks publicaties na, waarin hij zijn ideeën over zeer uiteenlopende thema's uiteenzet. Daarmee heeft hij een fundamentele en blijvende bijdrage geleverd aan het denken over het liberalisme. In zijn memoires – *Cassandra tegen wil en dank* – memoreert Bolkestein wat hij in de eerste jaren van zijn politieke carrière onder liberalisme verstond. 'Allereerst de nadruk op vrijheid. Dan de voorrang aan het individu boven het collectief. Ten derde de decentralisatie. Vervolgens de onafhankelijkheid van ondernemingen binnen de wet. Ten slotte een voorkeur voor algemene regels, niet bijzondere maatregelen' (Bolkestein, 134). In 2004 herhaalde hij nog eens dat vrijheid de hoogste waarde is voor liberalen en dat zij zich van anderen onderscheiden door dit vrijheidsideaal het grondigst te verinnerlijken.

Tijdens zijn politieke loopbaan en in zijn publicaties verkondigde Bolkestein meer dan eens meningen waarmee hij inhoudelijk op de troepen vooruitliep. Vaak wist hij op de middellange termijn het maatschappelijk debat te beïnvloeden of in ieder geval mensen in zijn omgeving aan het denken te zetten. Standvastig als hij was, schroomde Bolkestein nooit ook onwelgevallige meningen te berde te brengen en te verdedigen. Bekend was na-

---

tuurlijk zijn kritische stellingname inzake migratie en integratie, lang voordat dit in de Nederlandse politiek ter discussie stond. ‘Geen rel, geen debat’, was een bekende uitspraak van Bolkestein, zoals hij ook meende dat een debat niet kon ontstaan als er bij voorbaat sprake was van een taboe.

Voor wie hem niet kende was Frits Bolkestein een afstandelijke persoon. Hij hield ook niet van *small talk*. Bovendien liet hij het blijken wanneer hij politici die graag de aandacht trokken, dom vond. Hij liet zich ook amper van zijn standpunt brengen maar waardeerde wel tegenspraak, mits goed gefundeerd. Aan wie hem beter kende kon hij zelfs meer kwetsbare kanten laten zien. En hij pretendeerde ook geen kennis die hij niet bezat. Tijdens zijn bijzonder hoogleraarschap aan de universiteiten van Leiden en Delft liet hij zich voor zijn college bijscholen in het denken van Hegel, een filosoof over wie hij zei hem nooit te hebben begrepen, door een wetenschappelijk medewerkster van de TeldersStichting die op Hegel was afgestudeerd.

Met zijn prikkelende stellingnames en altijd op de inhoud gebaseerde bijdragen aan het politieke en intellectuele debat heeft Bolkestein een blijvend stempel gedrukt op het liberale gedachtengoed in Nederland. Met zijn inhoudelijke bevlogenheid zal hij een blijvende bron van inspiratie zijn voor wie zich wil verdiepen in het liberalisme en de liberale politiek.

Dr. P.G.C. van Schie en drs. F.D. de Beaufort zijn respectievelijk wetenschappelijk directeur en wetenschappelijk medewerker bij de Prof. mr. B.M. TeldersStichting.

Literatuurlijst

- Frits Bolkestein, ‘Waar is het debat?’ in: idem, *Het heft in handen* (Amsterdam, 1995).
- Frits Bolkestein, *Cassandra tegen wil en dank. Memoires* (Amsterdam, 2013).
- ‘De liberale Contrareformatie. Interview met mr. drs. Frits Bolkestein’ in: W.P.S. Bierens en P.G.C. van Schie (red.), *Aurea libertas. Impressies van vijftig jaar Teldersstichting* (Den Haag, 2004), pp. 108-114; 109.
- *Over de economische orde in Nederland* (geschrift 30 van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting; Den Haag, 1977) pp. vi-vii.
- U. Rosenthal (vz), A.A.M. Kinneging (secr.) e.a., *Liberalisme. Een speurtocht naar de filosofische grondslagen* (geschrift 65 van de prof.mr. B.M. Teldersstichting; Den Haag, 1988).

In Memoriam

Frits Korthals Altes (1931 - 2025)

door Fleur de Beaufort

‘Wat voor mijn verdere levensloop van groot belang is geweest, was de indruk die het verschil tussen de bezetting en de door de bevrijding herkregeen vrijheid op mij heeft gemaakt. Dat is voor mij, aanvankelijk onbewust, de drijfveer geworden om me in politiek te interesseren en mij daaraan te gaan wijden,’ aldus Frits Korthals Altes in zijn memoires *Zeven politieke levens. Herinneringen in dossiers*.

Reeds als 14-jarige, bij de eerste verkiezingen na de bevrijding, startte Korthals Altes een ware ‘aanplakstrijd’ met de benedenburen van zijn ouderlijk huis aan de Apollolaan in Amsterdam. Nadat de benedenburen een affiche van de net opgerichte Partij van de Arbeid op het raam hadden geplakt, maakte Korthals Altes met een affiche van de eveneens zojuist in het leven geroepen Partij van de Vrijheid duidelijk waar als tiener zijn voorkeur lag.

Het zou de start zijn van een omvangrijke politieke carrière. Op vijftientigjarige leeftijd werd Korthals Altes lid van de VVD (waarin de PvdV inmiddels was opgegaan). Dat hij deze stap niet eerder zette kwam doordat hij zich te weinig aangetrokken voelde tot de JOVD om eerst daar lid te worden en pas na het bereiken van de kiesgerechtigde leeftijd – die toen nog op driewintig jaar lag – lid mocht worden van de VVD. Op zijn vijftiengste kon Korthals Altes voor het eerst stemmen en werd hij ook direct actief binnen de partij, in eerste instantie bij het rondbrengen van affiches en daarnaast bij het beantwoorden van vragen van kiezers.

Na zijn studie ging Korthals Altes aan de slag als advocaat. Politiek gezien was hij achtereenvolgens lid van het VVD-hoofdbestuur (sinds 1967), partijvoorzitter van de VVD (1975-1981) en minister van Justitie in de kabinetten Lubbers I en II (1982-1989), een functie die hij zeer korte tijd, na het overlijden van Koos Rietkerk, combineerde met het ministerschap van Binnenlandse Zaken. Na een kort intermezzo in de Tweede Kamer, trad hij toe tot de Eerste Kamer van 1991 tot 2001. In deze functie was hij fractievoorzitter van 1995 tot 1997 en voorzitter van de Eerste Kamer van 1997-2001. In 2001 werd hij benoemd tot minister van staat.

Als bestuurslid speelde Frits Korthals Altes een belangrijke rol in de electorale doorbraak van de VVD. Samen met de drie H's – Hans Wiegel in de Tweede Kamer, Haya van Someren als partijvoorzitter en Harm van Riel in de Eerste Kamer – zorgde hij voor professionalisering van de partijorganisatie, zodat de electorale successen van Hans

Wiegel ook konden worden omgezet in een indrukwekkende groei van het ledental. Met de komst van Frits Bolkestein in de politieke arena werden de naamgenoten in de wandelingen op basis van hun lengte uit elkaar gehouden: de aanzienlijk korter van stuk zijnde Korthals Altes werd aldus 'Kleine Frits' en Bolkestein 'Grote Frits'.

In de periode dat Frits Korthals Altes als minister de scepter zwaaide over het ministerie van Justitie kreeg hij te maken met een aantal omvangrijke en ingrijpende dossiers. In zijn *memoires* behandelt hij ze stuk voor stuk en de wellicht wat minder grote dossiers die het boek niet haalden werden bij de uitgever online beschikbaar gemaakt voor de geïnteresseerde lezer. Het was de tijd van de terreur van de links-extremistische actiegroep RaRa, maar ook van de ontvoeringen van Toos van der Valk, Gerrit Jan Heijn en van Freddy Heineken en z'n chauffeur Ab Doderer. Maar ook de, voor velen in ons land uiterst gevoelige discussie, over de omgang met oorlogsmisdadigers die nog steeds gevangen zaten in Breda, speelde opnieuw op tijdens het ministerschap van Korthals Altes. Als rustige jurist hield Korthals Altes het hoofd koel en poogde te allen tijde pal te blijven staan voor de rechtsstaat. Meer dan eens oogste hij lof van vriend en vijand.

Na zijn vertrek uit de Eerste Kamer werd Korthals Altes in 2001 benoemd tot minister van staat. Hij bleef op de achtergrond actief in allerlei nevenfuncties en was in 2003 samen met Rein Jan Hoekstra informateur. Deze formatie zou uiteindelijk leiden tot het kabinet-Balkenende II, waarin naast het CDA ook de VVD en D66 participeerden.

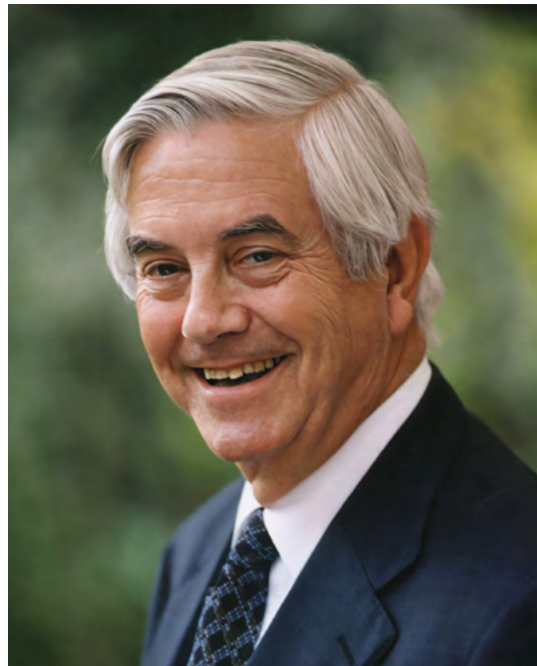

Tot zeer hoge leeftijd bleef Korthals VVD-bijeenkomsten bezoeken. Ook was hij bij herhaling bereid een bijdrage te schrijven voor *Liberaal Reveil*, het tijdschrift van de TeldersStichting of via een omvangrijk interview bij te dragen aan het *oral-history* project van de TeldersStichting, waarbij oud-politici werden uitgevraagd over hun herinneringen. Voor de uitgave van zijn memoires wendde hij zich eveneens tot het wetenschappelijk bureau van de VVD, dat graag bereid was deze bijzonder gedetailleerde weergave van zo'n interessant politiek leven mede mogelijk te maken.

Drs. Fleur de Beaufort is wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting.

De ouroboros van multiculturalisme

door Jorn Janssen

Het verschil tussen regeren en onderdrukken schuilt in het gedeelde vertrouwen van de bevolking in de rechtmatigheid en rechtvaardigheid van de staatsmacht – wat we legitimiteit noemen. Stel dat Rusland binnenvalt en Nederland overheerst, maar vervolgens exact dezelfde beleidslijnen uitvoert als we nu kennen. Ondanks de schijnbare continuïteit zou de bezetting dan onvermijdelijk als onderdrukking ervaren worden, omdat de historische en culturele band met de Nederlandse staat ontbreekt.

In de twintigste eeuw werd het liberalisme mede gedefinieerd door een open houding tegenover andere culturen. Grote liberale

denkers als Rawls, Habermas, Nussbaum en Popper pleitten voor een neutrale staat die de uiteenlopende culturele groepen op een vreedzame wijze samenbrengt als tegenbeweging tegen een rigide, uniforme cultuur. Deze visie is vandaag de dag nog steeds sterk aanwezig bij sociaaldemocraten en (links-) liberalen die zich actief verzetten tegen het gedwongen conformisme van de opkomende nationalistische bewegingen.

Een opvallend moment waarop een dergelijke pluralistische gedachtegang zichtbaar werd, deed zich voor in 2007, toen prinses Máxima na jarenlang zoeken naar de essentie van de Nederlandse identiteit conclu-

---

deerde dat de ‘ware Nederlander’ eigenlijk niet bestaat. Hiermee articuleerde zij in een wat eenvoudigere zin de stelling van de beroemde historicus Benedict Anderson, die in zijn invloedrijke boek *Imagined Communities* (1983) beweerde dat een natie niets meer is dan een door de bevolking ‘ingebeelde gemeenschap’. Volgens Anderson is het irrationeel om zoveel waarde te hechten aan een concept dat in feite enkel bestaat omdat mensen erin geloven.

Als we het rationeel benaderen, lijken zowel Máxima als Anderson een punt te hebben. Het is moeilijk om een concrete kern vast te stellen die iemand tot Nederlander maakt. En toch zorgde de uitspraak van Máxima in 2007 voor veel opschudding. Ondanks de abstractheid van het concept blijkt er een diepgeworteld verlangen te bestaan naar een gemeenschap die wij ‘Nederland’ noemen, ook al is het lastig om deze kern precies te definiëren. Onderzoeken van het Sociaal en Cultureel Planbureau, zoals het rapport *Denkend aan Nederland* uit 2019, tonen aan dat de meerderheid van de Nederlanders er nog steeds van overtuigd is dat een nationale identiteit wel degelijk bestaat.

De pluralisten moeten en ding onder ogen zien: Nederland is – of wordt in ieder geval door velen ervaren als – een natiestaat. Ondanks het feit dat Nederland formeel een constitutionele monarchie is, leunt de legitimiteit van de Nederlandse staat op het idee dat wij, de Nederlanders, samen een natuurlijke gemeenschap vormen. Dit nationaal gevoel fungeert als het fundament waarop de staat haar autoriteit ontleent.

Als we echter de pluralistische visie van

Máxima en Anderson volledig omarmen en beweren dat de Nederlandse natie een illusie is, dan staat de legitimiteit van de staat op losse schroeven. Zonder de veronderstelde nationale identiteit verliest de staat haar morele en symbolische grondslag. Wat dan overblijft is een macht die niet langer geworteld is in een gemeenschappelijk vertrouwen, maar louter kan worden gezien als overheersend en onderdrukkend. Het streven naar een pluralistische samenleving met een neutrale staat, zoals het liberalisme voor ogen heeft, kan zich dan niet langer handhaven. Integendeel, het gevolg van deze neutrale staat zal juist meer sociale wrijving en complottheorieën opwekken.

Misschien is er een toekomst waarin een staat gelegitimeerd kan worden door de menselijke ratio alleen, zoals de beroemde socioloog Max Weber dat ooit voor ogen had, maar we leven nu nog in een natiestaat. De ingrijpende politieke verbeteringen die het liberalisme tot nu toe teweeg heeft gebracht, zijn gebeurd terwijl mensen in een natie hebben geleefd. Wanneer we afstappen van deze vorm van legitimatie, moeten we oppassen dat we de deur niet openen voor sociale onrust.

Dr. Jorn Janssen is wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting en eindredacteur van Liberale Reflecties. Eerder publiceerde hij Het gevaar van geloof (2018) en Max Stirner and the Political Theology of Fanaticism (2024). In de tussentijd werkt hij rustig verder aan een boek over complottheorieën.

Geloof in de democratie

Een liberale uitdaging

door Sybe Schaap

Reflecteren over een liberaal antwoord op hedendaags populisme vraagt duidelijkheid over het kenmerkende van beide bewegingen. Wat maakte het liberalisme eertijds succesvol en hoe kan het dat het thans in de verdediging wordt gedrukt door het populisme? Dit roept de vraag op of liberalen nog in staat zijn tot een antwoord op het autocratische karakter van het populisme. Of erger: of zo'n antwoord nog wel gezocht wordt. Het populisme heeft zich ingepast in ons democratisch stelsel, maar past dit stelsel ook aan zich aan. Betekent dit dat we in een popu-

listische maalstroom meedrijven, ook liberalen? Dreigt een herhaling van wat zich in de jaren dertig in Duitsland voerde? Toen lieten burgerlijke partijen zich meesleuren in een extreme vorm van populisme.

Critici noemen hedendaags populisme vaak *fascistisch*. Ik vraag me af of die vergelijking juist is. Het fascisme beweerde op eigen, corporatieve wijze een geordende samenleving te zoeken: het samenwerken van maatschappelijke geledingen onder *gepolitiseerd*, nationalistisch leiderschap. Dit binnen een

---

ideologisch onderbouwd, wervend beeld van mens en maatschappij, met een utopisch perspectief. Het huidige populisme ontbeert elke toekomstzin. Het zoekt macht via gepolitiseerde chaos, zaait verdeeldheid en geeft zich over aan raciale vooroordelen. Ligt een vergelijking met het nationaalsocialisme meer voor de hand? En dan opnieuw de vraag: hoe moet het liberalisme hiermee omgaan? Over wat voor het liberalisme hebben we het dan? Ik zal wat dit laatste betreft naar enkele grondleggers verwijzen. Wat betreft de ontwrichtingen die het populisme teweegbrengt, kan een andere denker ons van dienst zijn. Aristoteles zou licht kunnen werpen op de confrontatie waarin het klassieke liberalisme en hedendaags populisme verzeild raken.

Aristoteles

Aristoteles onderscheidt drie deugdzame staatsvormen, met elk een eigen wijze van pervertering. Hij plaatst de monarchie (één gezaghebbende heerser) en de aristocratie (een aantal bekwame bestuurders) naast de constitutionele staat (een zelfbestuur van vrije burgers). In elke staatsvorm staan het algemeen belang en de wet voorop: het gaat om een gemeenschap onder duurzame verhoudingen. Daar staat *pervertering* tegenover: tirannie, oligarchie en democratie. Dan bederven eigenbelang, meningswillekeur en karakterloosheid de onderlinge verhoudingen, met als gevolg onrechtvaardigheid. Is deze indeling ook thans van toepassing? Of doet zich iets nieuws voor?

Landen waar het populisme thans regeermacht heeft veroverd, zoals Rusland, Hongarije en wellicht ook de Verenigde Staten, laten iets opmerkelijks zien: dat de drie

vormen van pervertering *bijeenkomen*. Een autocraat vestigt zijn macht, met steun van een clique van oligarchen, maar ook met ‘democratische instemming’. Je zou kunnen spreken van een geperverteerde *trias politica*. Waar het populisme in opmars is, ontwikkelt zich een soortgelijk patroon. Populistische autocraten omringen zich met collaborerende belangengroepen, gebruiken de democratie, passen haar aan, legitimeren zich electoraal en verleiden ‘burgerlijke’ partijen tot meewerken. Ook die partijen lenen zich voor *collaboratie*.

Wat gebeurt hier? Wat doet zo’n pervertering met liberalen, met het *liberalisme*, zijn gedachtegoed en zijn aloude invloed op de democratische rechtsstaat? Het liberalisme was een stuwende kracht in de vormgeving van de moderne, democratische rechtsorde, maar hoe gaat het met dit erfgoed om? Het lijkt mij dat er reanimatie geboden is om het verval van de rechtsorde tegen te gaan. Het populisme mag een katalysator zijn van deze ontarding, maar de vraag dringt zich op of het liberalisme daartegen bestand is. Duidelijk moet zijn hoe het populisme de democratische orde bedreigt en wat deze beweging zo *verleidelijk* maakt. Kan er in deze iets van het verleden worden geleerd? Om een liberaal antwoord te geven moet ook duidelijk zijn wat voor lot dat het liberalisme zelf heeft ondergaan.

Situatieschets

Populisme is van alle tijden. Denk aan de sofistieke demagogen in het oude Griekenland, het Jakobinisme ten tijde van de Franse Revolutie, of het succes van het communisme, fascisme en nationaalsocialisme. Na 1989 werd even gedacht dat de liberaal-de-

---

mocratische rechtsorde had gezegevierd. Die misvatting is intussen door de ontwikkelingen achterhaald: de vermeende overwinnaar is in de verdediging gedrongen – zo deze nog beseft wát er verdedigd moet worden.

Het liberalisme heeft, als kind van de Verlichting, triomfen gevierd vanaf het revolutiejaar 1848. Zijn gedachtegoed werd staatkundig verankerd in grondwetten die de democratische rechtsorde gestalte gaven. Het liberalisme sloot indertijd aan bij andere burgerlijke stromingen, zoals christendemocratische en sociaaldemocratische. Dit neemt niet weg dat er thans sprake is van een liberale dan wel burgerrechtelijke *malaise*. Het gedachtegoed verbleekt. Grote delen van de bevolking geven toe aan de populistische verleiding, vaak onkundig van wat zich vroeger heeft voorgedaan. Maar ook de traditionele ‘elite’ buigt mee, soms diep – zie hoe het establishment van de partij van Abraham Lincoln op de knieën ligt voor Trump. Is dit *collaboratie* of erger? ‘Het liberalisme’ mag de algehele lethargie ook aan zichzelf wijten. De erfenis van Thorbecke is verwaarloosd, zo niet vergeten, opgeofferd aan neoliberale roekeloosheid. De op liberale geest gegronde burgerrechtelijke orde leidt aan erosie. Doet het algemeen belang er nog toe? Is de *wet* nog het doorwrochte fundament daarvan? Weten liberalen nog wat Thorbecke bedoelde met *staatsburgerschap*? Pronken met de foto van Thorbecke maakt deze vergetelheid niet goed.

Toch zullen we het klassiek liberale gedachtegoed nodig hebben voor een antwoord op de populistische destructie van de rechtsorde. Dan moet je wel weten wat voor knieval er gemaakt wordt, hoe er meegebogen

wordt. Hoe nestelt het populisme zich in de democratie en zet het deze orde naar zijn hand? Lijkt de huidige situatie op het Duitsland van de jaren dertig, toen de democratie zich leende voor het veroveren van autoritaire regeermacht? Ooit versloeg het burgerdom met inzet van liberaal gedachtegoed een *absolutistische* machtsorde. Dit succes wordt thans door populistische machtspolitiek bedreigd. Bedenk dat herovering van de democratische rechtsorde meer vraagt dan een stembusoverwinning. Wat moet er eigenlijk bedwongen worden? Daartoe iets over de betekenis van ‘het volk’, kernbegrip van populistten.

Wij het volk

Populisten zweren bij het volk, of eigenlijk: het *eigen* volk. Nu is ‘Wij het volk’ ook de aanhef van de Grondwet van de Verenigde Staten. Deze verwijst naar het volk als gezagsbasis en van daaruit op de losmaking van het Britse autoritarisme. Met een soortgelijke slogan karakteriseren populistten zichzelf: ‘wij zijn het volk’. Dit ‘wij’ geeft een gevoel van herkenning en erkenning; het ‘wij’ wordt met graagte toegeëigend door *leiders* die zich als vertegenwoordiger van dit volk opwerpen. Wat blijft er dan over van het verzet tegen het autoritarisme? Het ‘ik ben het volk’ van de leider en het ‘wij’ van de volkse aanhang dreigen namelijk gevoelsmatig in elkaar over te lopen. De leider heeft voor zijn positie een volk nodig dat zich met hem identificeert. ‘Volk’ suggereert hier meer dan saamhorigheid. Men meent namelijk één te zijn in identiteit, homogeen. Die suggestieve *eenheid* wordt vertaald in herkomst, grondgebied, etniciteit; daarvan afgeleid in cultuur, godsdienst of traditie. Conceptuele vaagheid en willekeur in feitelijke zin nemen niet weg

---

dat de *gevoelsbeleving* wonderen doet, met name bij de velen die andere vormen van verbondenheid kwijt zijn geraakt. We wanen ons toch nog bijeen, we *zijn* een volk.

Dit idee van homogeniteit wijkt ten principale af van de betekenisinhoud van ‘volk’ in onze Grondwet. *Artikel 1* spreekt van ‘gelijke behandeling’ van ‘allen in Nederland’, wat juist op een *heterogene* bevolking wijst, maar dan verenigd in een burgerrechtelijk staatsverband. ‘Gelijkheid voor de wet’ geldt de in velerlei opzicht *ongelijken*. Vandaar het in *artikel 1* bijgevoegde discriminatieverbod. We vormen als volk een gemeenschap in verscheidenheid. Hoeveel we ook met elkaar delen in de sfeer van private verbanden, waarden, cultuur en traditie, het mag het recht op verscheidenheid niet negeren. In het ‘wij’ van het populistische volk schuilt juist wel het gevaar van discriminatie, zo niet *scheiding* op grond van kenmerken van bevolkingsgroepen. In het volkse ‘wij’ dreigt afscheiding van hen die er niet bij horen: ‘zij’ dus, vreemden, niet in het bezit van wat ons eigen is, zoals onze *identiteit*. Nu was Nederland tot diep in de vorige eeuw opgedeeld in *zuilen* waartussen afstand bestond. Die verzuilde verbanden werden echter bijeengehouden door de Grondwet en het staatkundige verband. Het ‘wij’ van het populisme dreigt velen echter buiten te sluiten. Zoals ooit op grond van klasse of ras. Het gemak waarmee er alweer over deportatie wordt gesproken is verontrustend.

Op grond van Verlichtingswaarden, onze Grondwet en burgerrechtelijke vrijheden mogen liberalen nooit meebewegen met volkse mythen en de discriminerende implicaties daarvan. Rechtsgelijkheid impliceert het recht op *verscheidenheid*. Allen zijn gelijk voor de

wet, allen komen burgerrechtelijke vrijheden toe. Dat volksvertegenwoordigers, na hun beëdiging, aan het coalitieakkoord alsnog een herbevestiging van het werken onder de Grondwet toevoegden, geeft te denken. Men had zich toch al verbonden aan de Grondwet, de wet en wat van algemeen belang is? Moet de populistische neiging *boven* de wet te staan zo worden ingetoomd? Hoe hard zijn Grondwet en wet eigenlijk nog? Of zie je hier de *pervertering* waarop Aristoteles wees en die hem vooral bezorgd maakte over de democratie? Let op met welk gemak Trump thans grondwet, wetten, verdragen en de rechtsorde naar zijn hand zet; en dan ook nog met democratische instemming. Willekeur in het omgaan met de wet brengt weer *premoderne* verhoudingen in beeld: stelsels van bevoorrechtting en uitsluiting. ‘Ik ben het beleid’ loopt door naar het ‘ik ben de wet’ – zoals gedemonstreerd in de voorliefde voor noodwetten of decreten. Is onze Wetgevende macht hiertegen bestand? Zelfkritische liberale reflectie is geboden, willen liberalen niet meebewegen in het autocratische waarmee de PVV scoort. Ook om de verleiding van het meebewegen om electoraat weg te kapen te weerstaan. Beschikken liberalen eigenlijk nog over de toekomstzin die Thorbecke en de zijnen dreef?

Verduisterde Toekomst

Hedendaagse populistten wijken op een opmerkelijk punt af van vroegere ‘geestverwanten’. Die lieten zich met hun mobiliserende ideologieën leiden door *toekomstzin*. Dat deze idealen getekend waren door utopische ficties neemt niet weg dat leiders en volk ze omarmden, er strijd voor voerden, een toekomst *voor* zich zagen. Dit leidde overigens wel tot een meedogenloze strijd *tegen* degenen die de toekomst in de weg zouden staan, de ‘vijan-

---

den van het volk. Hoe anders de hedendaagse populisten. Zij leven onder de doem van *reactionaire* somberheid. Ze zien geen toekomst voor zich, zwelgen in ondergangsgevoelens, ontwaren alom crises. In reactie daarop richt hun blik zich achterwaarts, naar een al even glorieus als verloren *verleden*. Alweer een verhaal vol volkse *ficties*. Hun toekomst raakt verduisterd, men valt terug op droombeelden van wat was. Alweer keert men zich tegen schuldigen van dit verderf, samenzwerende vijanden. Een verraderlijke elite zou zich meester hebben gemaakt van ons institutioneel en cultureel erfgoed, handlangers committeren zich.

Populisten staan niet alleen in deze somberheid en een wegvallende toekomstzin. Het is opmerkelijk hoe ook liberalen zich hieraan bezondigen. Premier Rutte en 'zijn' VVD hebben zich voortdurend verzet tegen zelfs maar een begin van visie voor de langere termijn inzake thema's die daarom vragen. Investeringsvoornemens van ondernemers kunnen daar niet zonder. En wat te denken van de volle breedte van onze fysieke en technologische infrastructuur, het onderwijs, de onderzoekagenda van wetenschappelijke instellingen, het waterbeheer, de landbouw en onze defensie? Het liberalisme beschouwde lange termijnen altijd als een essentieel deel van het algemeen belang. Het gaat immers bij uitstek om een overheidsverantwoordelijkheid waaraan maatschappelijke geleidingen hun besluiten kunnen verbinden. In plaats daarvan lijken ook liberalen zich over te geven aan de kortademige, ook nog gepolitiseerde beleidsvoornemens waarvan regeerakkoorden tegenwoordig getuigen. Zo wordt meegegaan in de basishouding van populistten. Dat zij aan de ontbrekende toekomstzin polarisatie

verbinden, het wijzen op zondebokken en hun complotten, is al niet meer bijzonder. Ik wijs maar op al het onheil dat aan asielzoekers wordt toegeschreven. Hoe verleidelijk hierin mee te gaan, al was het maar om electorale redenen. Het verleidelijke anderen aan te wijzen voor het eigen falen.

Reageren

Van oudsher vertalen populistten hun sombere gestemdheid in een reactief, zo niet rancuneus gevoelsleven. Er gaat veel mis in de wereld, zeker in de eigen verbeelding. Alledaagse problemen worden als *crises* ervaren, voor evenwichtige oplossingen ontbreekt het vernuft, dus wentel je de ellende af op veroorzakers van dit alles, daders. Daders die een welwillend volk bedreigen. Dit voedt *rancune*, je bijt je wantrouwig vast in 'de ander', in persoon. Zo'n geest van wantrouwen grijpt breed om zich heen. Je herkent dit ook in de verhoudingen in het parlement. De *vertrouwensregel* lijkt een leeg woord te zijn geworden. Eertijds kreeg dit ressentiment groteske vertalingen, zoals in de Jood, de kapitalist of de burger. Keert zoiets terug? Zoals in asielzoekers die qua gevoelswaarde al doorgaan voor criminele gelukszoekers? Of in Marokkanen die het antisemitisme in hun cultuur verankerd zouden hebben, zo niet in hun genen? Laten liberalen zich hierin meeslepen? Dit ondanks de binding aan *artikel 1* van de Grondwet of aan een liberale waarde bij uitstek, de tolerantie? Zo raakt de les van de jaren dertig in vergetelheid: dat zo'n afwenteling snel van kwaad tot erger kan gaan.

Je ziet in landen waar populistten de macht hebben overgenomen, zoals Hongarije of de Verenigde Staten, nog een ander verschijnsel waarvoor liberalen bedacht moeten zijn: de

---

introdactie van de zogenaamd *illiberale* democratie. Het wantrouwen richt zich dan niet alleen op de persoon, maar ook op instellingen die in handen zouden zijn gevallen van volkse vijanden of hun handlangers. Ook die instellingen moeten worden aangepakt. Dit gebeurde al in Polen en Hongarije, maar domineert ook het activisme van Trump. Populisten nemen hier een erfenis van marxistisch links over: de ‘mars door de instituties’, welteverstaan die van de rechterlijke macht, het onderwijs, de wetenschap, publieke diensten, de kunst- en cultuurwereld. Bedenk wel hoe onverantwoord er in ons land al wordt omgegaan met vanuit het verleden aangereikte investeringen in samenleving, dus in een erfenis die het fundament moet zijn van toekomstzin. Dat ook liberalen zich hieraan uitleveren is eigenlijk vreemd. Van oudsher hechtten juist zij veel waarde aan wat van algemeen belang is en aan krachtige maatschappelijke en politieke instituties die dit moeten borgen. Is er roekeloosheid binnengeslopen?

Het verleden heeft geleerd dat de afbraak van het institutionele fundament van de samenleving op een gematigde wijze kan worden ingezet, maar snel in een maalstroom kan overgaan. Liberalen moeten niet meedeinen in zo’n eerste fase. Wat te denken van een smalend oordeel als ‘bestuurlijke drukte’ als aanzet tot de ‘sanering’ van onze publiek-bestuurlijke infrastructuur. Of het ‘neoliberaal’ overhevelen van inhoudelijke kennis en ervaring vanuit de departementen en publieke instellingen naar de vermeend zegenrijke markt. Of het roekeloos tarten van een cruciale institutie, de *wet*, omdat ‘beleid voor wet’ moet gaan. Wetten als snel te schrijven beleidsinstrumenten in plaats van wetten als grondslag van de samenlevingsorde. Het ver-

zwakken van al deze organen raakt ook het middenveld tussen overheid en burger. Dit geeft populistische kansen. Zij menen immers dat dit de *directe* relatie van leider en volk ten goede komt: de overdracht van macht aan een in willekeur opererende leider. Let in deze ook op het verval van de geïnstitutionaliseerde verhoudingen binnen het parlement en die tussen parlement en regering. Alom verstoring van de vertrouwensregel en het verval in reactief gedrag. Zo is het kabinet verworden tot een uitvoerend orgaan van gepolitiseerde, partijgebonden belangen, een orgaan dat ieder het zijne moet geven in plaats van gestalte te geven aan het algemeen belang. Debat en *regeren* vervallen tot *reageren*. Hier is alweer een wijsheid van Aristoteles op zijn plaats: dat slechte wetten ook tot slechte burgers leiden.

Je moet je als liberaal op dit punt even verplaatsen naar het midden van de negentiende eeuw. Met onze Grondwet als fundament kwam toen een brede maatschappelijke en politieke emancipatiebeweging op gang. Denk aan protestantse ‘kleine luiden’, gemarginaliseerde katholieken, arbeiders, vrouwen. Over een breed front organiseerde de bevolking zich, omwille van de toekomst van komende generaties. Ondanks alle verschillen in ideologie of maatschappelijke herkomst was er een gezamenlijke basis: die van rechtsstaat en democratie. Dit heeft Nederland in institutionele zin veel gebracht. Hierin speelden liberalen een actieve rol – anders dus dan te *reageren* op wat zich voordoet en het bewaken van deelbelangen. Thorbeckes liberalisme gaf hieraan een krachtige impuls. In zo’n sfeer wordt een probleem niet zomaar beleefd als een crisis en grijp je niet lichtzinnig naar het instrument van een noodwet of een autocratisch decreet. Anders ook dan een onmachtig-

---

ge vlucht voor feiten en het verleiden van de bevolking met roekeloze beloftes. Ook anders dan de vlucht in een leiderscultus – alsof een krachtige leider ons door de crises zal loodsen.

Leiderbeginsel

Verwaarlozing van de instituties speelt in op het populistisch geloof in een directe democratie onder autoritair leiderschap. Dit geloof past in een trend. Politieke partijen voegen zich in de lossere band van burgers met maatschappelijke en publieke instituties. Partijen lijden aan ledenverlies en een afnemende inbreng van de leden. Het partijestablishment domineert, leden komen op afstand te staan. Dit loopt door in het ‘Haagse’ circuit: lobbyisten verdringen de betrokkenheid van politici op het algemeen belang. Het huidige regeerakkoord sluit hierop aan: als optelsom van door coalitiepartijen ingebrachte belangen. Partijleiders en een loyaal partijestablishment bepalen het politieke proces. Wereldwijd breekt een leiderscultus door in het politieke domein dat herinnert aan de *premoderne* wereld. De autocratie verovert terrein, zij het nu met de inzet van democratische instellingen en procedures. Daar sluit een electoraat op aan dat vertrouwen stelt in leiders die het met retoriek opnemen voor de aanhang.

Van zo’n directe ‘verbondenheid’ van leider en volk zijn Wilders en ‘zijn’ PVV een extreem voorbeeld: geen leden, weinig ideologie, geen band met maatschappelijke geledingen, geen toekomstgericht programma. Wilders belijdt een vergaande desinteresse in de ordenende werking van instituties, wetten en verdragen. Hij werkt als een katalysator in op een geest van wantrouwen, ook jegens medepolitici; dit terwijl de vertrouwensregel maatgevend

moet zijn voor politieke verhoudingen. Het populisme activeert een stelsel dat vergelijkbaar is met vroegere *feodale* structuren: die van een leider en hem gehoorzame horigen. Zo politiseren populistische partijen de samenleving: geef de leider vertrouwen en de problemen worden opgelost. Daarbij hoort een passief electoraat. Er ontwikkelt zich een cultus van beloftes met verwaarlozing van de uitvoerbaarheid. Roekeloosheid dus. Deze trend is algemeen. De bemoeienis van politici met de samenleving is al even grenzeloos als de ‘rechtens’ gelegitimeerde verwachtingen van burgers. Vergeten wordt dat dit de burger afhankelijk maakt van een overvraagde overheid. Onder deze verhoudingen doet Thorbeckes idee van *burgerschap* er minder toe. Het actief kiesrecht verwatert tot passief *stemrecht*. Een stem op de PVV is een keuze voor machtsoverdracht van de burger aan openlijk autocratisch leiderschap. Trump demonstreert waartoe dit leidt: persoonlijke machtsuitoefening met behulp van *decreten* die de spot drijven met instituties, wetten en verdragen. Dit *namens* hen die hem gekozen hebben, *tegen* de velen die dit niet begrijpen. *Hij weet wat wij willen, wij buigen, anderen kunnen maar beter mee buigen om erger te voorkomen.* Zo wordt in Nederland meebewogen met Wilders, niet alleen met de man, ook met de wijze waarop hij politiek bedrijft.

Voor een liberaal antwoord hierop is wat anders nodig dan een slag om de kiezersgunst. Zo’n reactie dreigt uit te lopen op aanpassing of collaboratie. Een inhoudelijk antwoord moet zich verre houden van reactiviteit. Een grondige bezinning op wat de democratische rechtsstaat te doen staat vraagt niet alleen het nodige van politici, maar ook van burgers. Liberalen moeten weer aansluiting zoeken bij

---

hun klassieke waarden, zoals verwoord door Montesquieu of Thorbecke. Actualiseer dus de eigen herkomst. De volle betekenis van het burgerschap moet weer aandacht krijgen, zo ook die van het kiesrecht. Daarbij horen gezaghebbende maatschappelijke en politieke instituties en procedures. In een democratie hebben bestuurders een *representatieve* verantwoordelijkheid, een gerichtheid op het algemeen belang. Cruciaal voor die algemeenheid is het *debat*. Daar valt een wereld te winnen.

Democratisch Debat

Het debat over de politiek-bestuurlijke oordeelsvorming vindt plaats in de openbare ruimte. Het gaat in het publieke domein om zaken van algemeen belang. De oordeelsvorming moet worden gevoed door de inbreng van feiten, zienswijzen en argumenten; dit in een proces van spreken, overwegen en luisteren. Deelnemers participeren *zonder last*. Die last mag ook niet bestaan uit een vooroordeel jegens gesprekspartners in persoon. Vandaar de vertrouwensregel. Geen confrontaties dus *ad hominem*. Hierin past niet het populistische vooroordeel jegens anderen op basis van etniciteit, religie, cultuur of waarden. Het publieke debat valt onder de kaders van Grondwet, wetten en verdragen. Daarmee onder een gelijkheidsbeginsel met tolerantie als uitgangspunt. Het populisme zet dit beginsel op scherp: alsof in het debat een burgeroorlog wordt uitgevochten. Autocratische regimes laten zien dat wat met woorden begint, op een echte burgeroorlog kan uitdraaien als Grondwet, wetten en verdragen hun bindende kracht verliezen.

Met het toegeven aan vooringenomenheid verliest het debat zijn intentie: te zoeken naar

overeenstemming over zaken die van algemeen belang zijn. Ons representatieve stelsel verdraagt geen moraliserende bejegening van de ander. In het debat gaat het niet om de Islamiet, de Jood (met ‘Soros’ als metafoor), de Marokkaan, de Democraat of Republikein *in persoon*. ‘De ander’ mag niet als negatieve last worden gedesavoueed, iemand die onze tradities of waarden zou miskennen, die niet normaal is, of als tuig onder de scherprechter valt. Dat in stemprocedures een meerderheidsregel wordt ingezet, is geen vrijbrief voor een dictatuur van de meerderheid of van het eigen volk. ‘Algemeen belang’ is niet synoniem met meerderheid, maar met wat allen gelijkelijk aangaat. Daarop moet het debat zich richten. Daarvan af te wijken zet de deur open naar het niet-erkennen van het bindend en gezaghebbend karakter van het besluit. Als dit doorloopt in de waardering van wetten en verdragen, dreigt het uiteenvallen van een samenleving. Liberalen moeten zich bij uitstek verantwoordelijk achten voor het open debat in de publieke ruimte. Ze hebben op deze grondslag *premoderne* ongelijkheden helpen overwinnen; ze moeten voorkomen dat zulke structuren terugkeren. Die missie dwingt ertoe afstand te bewaren tot het hedendaags populisme.

Bewaar Afstand

Ik wil ter afsluiting nog een drietal aandachtspunten inbrengen, aanbevelingen die waakzaam moeten maken de fuik van het populisme binnen te zwemmen.

Probeer niet op de populisten te lijken, pas je niet aan. Bijvoorbeeld om eigen populariteit te winnen onder de bevolking of omwille van electoraal succes. Je legitimeert daarmee de populistische lokroep naar de kiezer en laat

---

hen de politieke en electorale winst binnenhalen. De VVD mag zich dit aantrekken na het recente verkiezingsdebacle. Erger dan de nederlaag is het uit beeld verdwijnen van eigen liberale waarden en beginselen.

Collaboreer niet met het populisme. Anders gezegd, neem de les van de ontwikkelingen in het Duitsland van de jaren dertig ter harte. Met partijen die *artikel 1* van de Grondwet de facto uit hun politieke missie schrappen moet je niet samenwerken. Zo verdwijnt ook de Grondwettelijke betekenis van parlementaire representatie uit beeld.

Ga niet mee in het afwentelen van het eigen onvermogen op zondebokken. Het ontbreekt vele populistten aan een gevoel voor vriendschap en solidariteit. Een geest van wantrouwen en rancune ontwrict de samenleving.

Prof. dr. ing. Sybe Schaap is voormalig lid van de Eerste Kamer (fractie VVD). Daarvoor was hij dijkgraaf en hoogleraar waterbeheer aan de TU Delft. Als filosoof gedoceerde hij aan de Vrije Universiteit, Amsterdam en de Karel Universiteit in Praag.

Geloof in de democratie

Weerbare democratie, weerbare burgers: investeren in de toekomst van onze democratische rechtsstaat

door Frank Wanders

Democratische instituties vormen de ruggraat van onze samenleving. Toch groeit de zorg dat deze instituties steeds minder gewaardeerd worden en dat het vertrouwen in de democratie afneemt. Er wordt gesteld dat er onvoldoende aandacht is voor onze parlementaire geschiedenis, dat democratische instituties als vanzelfsprekend worden beschouwd en dat de weerstand tegen het verhogen van vergoedingen voor politieke

ambtsdragers symbool staat voor een gebrek aan respect voor het democratisch systeem. Dit roept de vraag op: beschouwen we onze democratie inderdaad als een gegeven en investeren we er onvoldoende in?

Als politiek onafhankelijke, evidence-informed organisatie zien wij bij ProDemos deze kwestie als genuanceerd en complex. Sommige veronderstellingen bevatten een kern

---

van waarheid, maar de realiteit is vaak minder eenduidig. De uitdagingen waarmee de Nederlandse democratie wordt geconfronteerd, hebben diepere en veelzijdige oorzaken en het terugbrengen naar een of twee ontwikkelingen doet dit geen recht.

Nederland wordt internationaal nog altijd als een volwaardige democratie beschouwd. Volgens de Varieties of Democracy (V-Dem) Index behoort Nederland tot de landen met de hoogste scores op het gebied van democratische participatie, transparantie van bestuur en persvrijheid (Nord et al. 2024). Ook de Democracy Index van The Economist Intelligence Unit bevestigt dat Nederland een goed functionerende democratie is, met sterke instituties en een robuust rechtssysteem (Unit 2024). Daarnaast blijkt uit onderzoek dat een groot deel van de Nederlandse bevolking, waaronder ook jongeren, de democratische rechtsstaat steunt en democratie als de beste bestuursvorm beschouwt (Van Wonderen 2021; Wanders 2023). Vertrouwen in instituties zoals de rechtspraak en politie blijft relatief stabiel (CBS 2024; Huijsmans et al. 2024; Miltenburg et al. 2023), wat duidt op een stevige democratische basis. Ook worden basiswaarden zoals vrijheid, gelijkheid en solidariteit breed gedragen, en het vertrouwen in instituties zoals de rechtspraak en politie blijft stabiel (CBS 2023; Huijsmans 2024; Miltenburg et al. 2023). Vanuit dit perspectief lijkt de Nederlandse democratie veerkrachtig.

Toch is deze positieve positie geen garantie voor de toekomst. Wereldwijd staan democratieën onder druk; het aantal liberale democratieën neemt af, terwijl autoritaire regimes terrein winnen (Nord et al. 2024; Unit

2023). Geopolitieke spanningen dragen ook hier bij aan zorgen van Nederlanders en lijken ook in Nederland voor verdeeldheid te zorgen. We zijn niet immuun voor deze antidemocratische en internationale ontwikkelingen.

In dit artikel gaan we hier verder op in. We brengen de uitdagingen en ontwikkelingen in kaart, analyseren we de onderliggende factoren en bieden we oplossingsrichtingen, waarbij we benadrukken dat het nodig is om in te grijpen, maar dat Nederland nog steeds beschikt over een veerkrachtige democratische rechtsstaat.

1. Een wereldwijde erosie van democratische waarden

Hoewel Nederland nog steeds hoog scoort als democratische rechtsstaat, staan democratische vrijheden wereldwijd onder druk. Het aantal volwaardige democratieën neemt af, terwijl autoritaire regimes terrein winnen en bestaande democratieën geconfronteerd worden met een verslechtering van rechtsstatelijke normen (Nord et al. 2024; Unit 2023). Volgens het V-Dem Democracy Report 2024 bevindt de wereld zich in een fase van “autocratisering,” waarbij meer landen democratische rechten afbouwen dan versterken. Autoritaire regimes consolideren hun macht door persvrijheid in te perken, de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht te ondermijnen en politieke oppositie te criminaliseren (V-Dem 2024).

Deze trend beperkt zich niet tot verre landen, maar heeft ook directe gevolgen voor Europese democratieën. Hongarije en Polen laten zien hoe democratische erosie binnen de Europese Unie kan plaatsvinden, waar-

---

bij de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht, persvrijheid en fundamentele burgerrechten onder druk staan. Ook in Nederland roept dit fundamentele vragen op over de weerbaarheid van de democratie.

Nederland wordt steeds vaker geconfronteerd met geopolitieke spanningen en internationale invloeden die de binnenlandse politieke dynamiek beïnvloeden. De WRR stelt zelfs dat Nederland zich moet organiseren rond deze nieuwe realiteit, die niet alleen buitenlandse politiek raakt, maar het gehele openbaar bestuur en de samenleving als geheel (WRR 2024).

Om deze dreigingen het hoofd te bieden, is een sterk democratisch fundament noodzakelijk. Dit betekent niet alleen het beschermen van instituties, maar ook het versterken van democratisch bewustzijn en weerbaarheid bij haar burgers.

1.a. Polarisatie

Polarisatie is de afgelopen jaren een centraal thema in het maatschappelijke en politieke debat in Nederland. Op zichzelf hoeft polarisatie geen bedreiging te vormen voor de democratie—gezonde democratische systemen gedijen juist bij debat en ideologische diversiteit. Toch lijkt in Nederland vooral de perceptie van polarisatie sterk toe te nemen. Volgens het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) vindt 75% van de Nederlanders dat polarisatie groeit, en 71% ervaart daadwerkelijk conflicten met mensen die andere opvattingen hebben (Miltenburg et al. 2022; Kunst et al. 2024). Interessant genoeg suggereren andere onderzoeken dat de feitelijke meningsverschillen minder groot zijn dan vaak wordt aangenomen (Toshkov et al.

2024; Muis, 2024).

Toch mogen de gevolgen hiervan niet worden onderschat. Zoals het SCP (2022) stelt:

“Een gepolariseerde samenleving – of dat nu daadwerkelijk zo is of door mensen zo wordt beleefd – kan ervaren vijandigheid tussen politieke tegenstanders aanwakkeren. Dat kan op den duur de sociale cohesie en het functioneren van de democratie aantasten.”

Deze dynamiek heeft niet alleen maatschappelijke, maar ook politieke consequenties. Politieke debatten verharder, compromissen worden moeilijker en een deel van de bevolking voelt zich niet langer gerepresenteerd, wat het vertrouwen in democratische instituties ondermijnt (Miltenburg et al. 2023). Veel burgers ervaren de overheid niet als een bondgenoot, maar als een entiteit die losstaat van hun realiteit of zelfs een vijand.

Het is daarom nodig om opnieuw te benadrukken dat democratie draait om het vinden van gemeenschappelijke grond, niet om het verslaan van de ander. De democratie is meer dan de meeste stemmen gelden. Zonder begrip van deze basis dreigt verdere fragmentatie van de samenleving en verzwakking van de democratische rechtsstaat.

1.b. Ongelijke kansen in onze democratische rechtsstaat

Een fundamentele uitdaging binnen de Nederlandse democratie is de toenemende ongelijkheid in kansen om als volwaardig burger deel te nemen aan het democratisch proces. Deze ongelijkheid manifesteert zich in verschillende vormen en heeft ingrijpende gevolgen voor de representatie en het ver-

---

trouwen in de democratie.

Stemmen is de meest gangbare manier van politieke invloed en dat gebeurt in meer en mindere mate. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2023 was de opkomst relatief hoog met 79,3%, maar dit percentage daalt aanzienlijk bij andere verkiezingen: 58,8% bij de Provinciale Statenverkiezingen (2023), 49,6% bij de Gemeenteraadsverkiezingen (2022), en gemiddeld slechts 40% bij de Europese Parlementsverkiezingen (Kiesraad 2021, 2023, 2024).

Naast stemmen zijn er andere vormen van politieke participatie, zoals partijlidmaatschap, deelname aan politieke bijeenkomsten (7%), of direct contact met politici (7,7%). Deze conventionele participatievormen zijn echter relatief laag (Miltenburg et al. 2023). Tegelijkertijd laten onconventionele participatievormen — zoals demonstraties (4%), deelname aan actiegroepen (4%) en acties via sociale media (10%) — een lichte groei zien (Schmeets 2017; Miltenburg et al. 2023).

Een lagere opkomst hoeft niet per definitie een probleem te zijn, als mensen in Nederland meer evenredig gerepresenteerd worden, maar ook dit lijkt niet het geval. Theoretisch opgeleiden - HBO en academisch opgeleiden - stemmen aanzienlijk vaker (90%) dan praktisch opgeleide burgers (75%) en zijn ook op andere manieren politiek actiever, wat ze beter in staat maakt om invloed te oefenen (Barsegyan, Knigge & Maas 2023; Kunst et al. 2024; Gallego 2007; Ipsos 2023; Schmeets 2017, 2023).

Deze ongelijkheid vertaalt zich ook naar politieke representatie. In 2021 had 65% van de

Nederlandse kiezers een praktische opleiding, terwijl slechts 7% van de Kamerleden een vergelijkbare achtergrond had. Daarentegen had 75% van de Kamerleden een universitaire opleiding, terwijl slechts 14% van de kiezers tot die groep behoorde (Parlement, 2021). Hoewel er enige verbetering is (ANP 2024), met een daling in het aantal Kamerleden met een universitaire achtergrond (Trappenburg 2025), blijft de representatie van praktisch opgeleiden ver achter.

Hierdoor zijn de belangen van theoretisch opgeleiden beter vertegenwoordigd in de politieke besluitvorming, terwijl juist praktisch opgeleiden zich vaak ondergerepresenteerd en ongehoord voelen (SCP 2024; Schakel & Hakhverdian 2018).

Mark Bovens en Anchrit Wille (2010) omschrijven deze situatie als een “diplomademocratie” — een systeem waarin de belangen van hoger opgeleiden domineren. In een politiek klimaat waarin theoretisch opgeleiden domineren, voelen praktisch opgeleiden zich ondervertegenwoordigd en buitengesloten van het besluitvormingsproces (Bovens 2025; Van Ostaijen 2025). De waarden, normen en netwerken van praktisch en theoretisch opgeleiden drijven steeds verder uit elkaar en onbegrip voor elkaars waarden en leefwereld nemen daardoor alleen maar toe. Dit wordt ondersteund door onderzoek van het SCP, waaruit blijkt dat 60% van de Nederlanders vindt dat de overheid niet in hun belangen handelt (Miltenburg et al. 2023).

De gevolgen van deze politieke ongelijkheid zijn duidelijk: gevoelens van vervreemding, wantrouwen en machteloosheid nemen toe. Wanneer grote groepen burgers het gevoel

---

hebben dat hun problemen worden genegeerd of gebagatelliseerd, ontstaat een versterkt gevoel van achterstelling en wordt het ‘wij-zij’-denken verder aangewakkerd. Dit ondermijnt het vertrouwen in de democratische rechtsstaat, voedt de gevoelens van polarisatie en belemmert sociale cohesie en begrip.

Alleen door structureel te investeren in gelijkwaardige kansen en door praktisch opgeleiden beter te betrekken bij het democratische proces, kan de kloof tussen burgers en burgers en de politiek worden verkleind en de weerbaarheid van grote groepen burgers vergroot. Een representatieve democratie vereist dat alle burgers, ongeacht hun achtergrond, een gelijke kans hebben om invloed uit te oefenen en gehoord te worden in het politieke proces.

1.c. De invloed van individualisering op de democratische rechtsstaat

Naast polarisatie en ongelijkwaardige kansen speelt ook de invloed van individualisering een belangrijke rol in de uitdagingen waarmee onze democratische rechtsstaat wordt geconfronteerd. Individualisering op zich is geen probleem en biedt belangrijke voordelen, zoals keuzevrijheid, ruimte voor zelfontplooiing en autonomie. Tegelijkertijd brengt een doorgeschoten individualisering ook risico's met zich mee, vooral wanneer het gemeenschapsgevoel en de bereidheid tot democratische samenwerking onder druk komen te staan.

Hoewel de steun voor basiswaarden zoals vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit nog steeds hoog is, worden deze waarden steeds vaker vanuit een individualistisch perspec-

tief benaderd. Vrijheid wordt bijvoorbeeld vaak gezien als het recht om te doen wat men zelf wil (Beugelsdijk 2020; Demant 2020), zonder voldoende oog te hebben voor de grenzen en verantwoordelijkheden die deze vrijheid met zich meebrengt. Zo laat ook een recent onderzoek zien dat jongeren vrijheid van meningsuiting belangrijk vinden, maar dat deze steun sterk afneemt wanneer deze vrijheid botsingen veroorzaakt binnen hun eigen groep (Thijs et al. 2024). Dit patroon zien we ook terug in bredere maatschappelijke debatten, waarin burgers hun eigen rechten benadrukken, maar minder geneigd zijn de rechten en belangen van anderen in diezelfde context te erkennen.

Een zorgwekkende ontwikkeling is dat een aanzienlijk deel van de bevolking, vooral jongeren, minder waarde lijkt te hechten aan democratische processen wanneer deze als obstakel worden gezien voor persoonlijke belangen of snelle besluitvorming. Onderzoek wijst uit dat jongeren vaker democratische procedures terzijde willen schuiven als zij vinden dat urgente problemen of eigen belangen sneller opgelost moeten worden (Van Wonderen 2021). Dit kan ertoe leiden dat zij minder belang hechten aan instituties zoals de rechterlijke macht, het parlement of de vrije pers, die juist een essentiële rol spelen in het beschermen van democratische waarden.

De gevolgen hiervan voor de democratische rechtsstaat zijn aanzienlijk. Democratie is niet alleen een systeem van rechten, maar ook van gedeelde verantwoordelijkheden. Dit spanningsveld tussen individuele vrijheid en collectieve belangen wordt steeds duidelijker zichtbaar. Fundamentele waar-

---

den zoals gelijke behandeling, pluralisme en de balans tussen uitvoerende en controlerende macht botsen in de praktijk, wat leidt tot uiteenlopende verwachtingen van de overheid. Daarbij is niet alleen de effectiviteit van beleid van belang, maar ook de mate waarin burgers zich gehoord en rechtvaardig behandeld voelen.

Als het collectieve belang structureel ondergeschikt raakt aan individuele wensen, verliest de democratie haar verbindende kracht. Zonder deze balans dreigt een steeds individualistischer samenleving waarin wederzijds begrip afneemt en het democratisch proces als een obstakel wordt gezien in plaats van als een middel tot gemeenschappelijke besluitvorming.

2. Samenvatting: Terecht zorgen, maar ook weerbaarheid en realisme

De huidige ontwikkelingen geven aanleiding tot zorg over de toekomst van de democratische rechtsstaat. Wereldwijd zien we een afname van democratische vrijheden, een toenemende invloed van autoritaire tendensen en een groeiend wantrouwen in politieke instituties. Ook in Nederland staat de representatieve democratie onder druk. De kloof tussen burgers en politiek vergroot zich, en het vertrouwen in het probleemoplossend vermogen van de overheid neemt af (Miltenburg et al. 2024; CBS 2023). Burgers zoeken hierdoor naar alternatieve vormen van inspraak, soms buiten de traditionele politieke kanalen om, of verwachten daadkrachtiger leiderschap.

Toch is er ook reden voor realisme en vertrouwen in de veerkracht van de Nederlandse democratie. Ondanks de groeiende onvrede blijft de steun voor democratische

en rechtsstatelijke waarden breed gedragen (SCP 2024). Dit biedt een robuust fundament om de uitdagingen van vandaag en morgen aan te gaan. De democratische rechtsstaat is geen statisch gegeven, maar een systeem dat zich voortdurend kan en moet aanpassen aan maatschappelijke veranderingen.

De uitdagingen waarmee de democratie te maken heeft, vereisen geen simpele oneliners of eenvoudige ingrepen, maar een brede en structurele aanpak. Zoals de WRR stelt, is het van groot belang dat de overheid burgers meer grip geeft op hun omgeving en beleid toegankelijker en responsiever maakt (Tiemeijer et al. 2023). Daarnaast vraagt het versterken van de democratische rechtsstaat om actieve inspanningen om polarisatie en sociale fragmentatie tegen te gaan. Dit betekent niet alleen politieke hervormingen, maar ook een overheid die transparanter verantwoording aflegt, maatschappelijke problemen voortvarend aanpakt en de relatie tussen burger en bestuur herstelt (Kunst et al. 2024).

Om de democratie toekomstbestendig te maken, is een actieve en structurele inzet noodzakelijk. Dit vraagt om gerichte investeringen in democratisch onderwijs, maatschappelijke dialoog en participatie op alle niveaus van de samenleving. Dit doen we niet alleen door het versterken van instituties, maar ook door het vergroten van de weerbaarheid van burgers. Door burgers beter toe te rusten met kennis, vaardigheden en een bewust democratisch besef, kan Nederland zich wapenen tegen de erosie van democratische waarden en de uitdagingen van de 21e eeuw.

Democratie is geen vanzelfsprekendheid, maar een systeem dat onderhoud, inzet en be-

---

trokkenheid vereist. De centrale vraag is dan ook niet of we in democratie willen investeren, maar hoeveel we bereid zijn te investeren om haar toekomst te waarborgen en haar weerbaar te maken tegen interne en externe bedreigingen

2.a. Brede aanpak en maatschappelijke initiatieven

Het tegengaan van democratische erosie vraagt om een brede en geïntegreerde aanpak. Zoals eerder besproken, zijn de oorzaken complex en veelvormig—van polarisatie en sociale ongelijkheid tot een afnemend begrip van democratische principes. Hoewel een structurele oplossing buiten de scope van dit stuk valt, ligt er een duidelijke opdracht om burgers weerbaarder te maken tegen antidemocratische tendensen en maatschappelijke crises. Democratische weerbaarheid is niet alleen een kwestie van instituties beschermen, maar ook van een actieve, geïnformeerde en betrokken burgerbevolking die de democratische rechtsstaat waardeert, begrijpt en verdedigt.

Hiervoor kunnen democratische bewustwording en betrokkenheid worden gestimuleerd. Daarbij kan worden gedacht aan investeringen in laagdrempelige initiatieven die burgers helpen deel te nemen aan het democratische proces. Denk hierbij aan cursussen over politieke participatie, gemeenschapsprojecten die burgerbetrokkenheid vergroten en programma's die de dialoog tussen verschillende bevolkingsgroepen bevorderen. Door mensen op verschillende niveaus en via diverse kanalen te betrekken bij democratische processen, wordt de drempel om actief deel te nemen verlaagd en groeit het maatschappelijk draagvlak voor de democratische rechtsstaat.

Naast kleinschalige initiatieven is er ook behoefte aan structurele investeringen in democratische educatie en bewustwording. Een opvallend gemis in Nederland, zeker in vergelijking met andere westerse democratieën, is het ontbreken van een parlementair bezoekerscentrum. Een dergelijk centrum zou een belangrijke rol kunnen spelen in het vergroten van democratische kennis en maatschappelijke betrokkenheid. Door middel van interactieve tentoonstellingen, debatsessies en educatieve programma's zouden burgers en jongeren niet alleen inzicht krijgen in de werking van het parlement en het besluitvormingsproces, maar ook de democratische geschiedenis en kernwaarden beter leren begrijpen. Bovendien biedt zo'n centrum de mogelijkheid om zelf te ervaren hoe complexe politieke keuzes tot stand komen, wat kan bijdragen aan meer begrip voor het democratische proces.

Een parlementair bezoekerscentrum zou daarmee niet alleen een educatief initiatief zijn, maar ook een symbolische brug tussen burgers en politiek. Door te investeren in brede maatschappelijke initiatieven en structurele betrokkenheid te stimuleren, kan de democratische rechtsstaat niet alleen worden versterkt, maar ook toekomstbestendig worden gemaakt. In het volgende deel gaan we dieper in op de rol van onderwijs als fundament van democratische veerkracht.

3. Onderwijs als fundament van een weerbare democratische rechtsstaat

Een sterke democratische rechtsstaat begint bij onderwijs. Niet alleen als basis voor taal- en rekenvaardigheden, maar ook als instrument om burgers voor te bereiden op hun rol binnen een democratische samenleving.

Democratisch burgerschap vraagt niet alleen om kennis over instituties en besluitvorming, maar ook om een houding en vaardigheden die actieve participatie mogelijk maken (Wanders 2023). Door structureel te investeren in deze drie pijlers—kennis, houding en vaardigheden—kan de democratische weerbaarheid van burgers worden versterkt.

3.a. Kennis van democratische principes en instituties als fundament voor een weerbare democratie

Een goed functionerende democratie vereist kennis en betrokkenheid van haar burgers. Uit onderzoek blijkt alleen dat veel Nederlanders—en met name jongeren—moeite hebben om fundamentele democratische principes te duiden binnen een bredere context (Avery et al. 2012; De Groot et al. 2014; Nieuwelink et al. 2018). Adolescenten beschrijven democratie vaak eendimensionaal en slagen er niet in de betekenis ervan te koppelen aan hun eigen leven (Flanagan et al. 2005; Nieuwelink et al. 2016). Hierdoor blijft democratie een abstract concept, losgekoppeld van de dagelijkse realiteit.

Dit gebrek aan inzicht is problematisch. Democratische waarden zoals vrijheid, gelijkheid en solidariteit kunnen conflicteren, en het vinden van een balans vereist kennis en weerbaarheid. Een groeiende groep burgers beschouwt democratie primair als een instrument voor eigenbelang in plaats van als een systeem dat bemiddelt tussen diverse maatschappelijke groepen. Daarnaast tonen internationale studies aan dat Nederlandse jongeren weinig weten over politieke instituties en besluitvorming, wat leidt tot ongelijkheid in democratische participatie (Munnikma 2017; Daas et al. 2023; Wanders 2023). Leer-

lingen op het vmbo hebben structureel minder kennis over het politieke systeem dan hun havo- en vwo-leeftijdsgenoten, wat resulteert in ondervertegenwoordiging van bepaalde groepen (Thijs et al. 2019).

Om deze negatieve trend te keren, is gerichte investering in democratische educatie noodzakelijk. Burgerschapsvorming moet een centrale rol spelen in het onderwijs, met een curriculum dat niet alleen theoretische kennis biedt, maar ook de praktische werking van democratie inzichtelijk maakt. Educatieve programma's die jongeren laten ervaren hoe besluitvorming werkt, vergroten hun weerbaarheid tegen antidemocratische invloeden, misinformatie en wij-zij denken en versterken de democratische betrokkenheid.

Een samenleving waarin burgers begrijpen hoe democratie functioneert, leidt tot een eerlijkere verdeling van politieke invloed en een sterkere representatie van alle groepen. Zonder kennis geen verbondenheid—wie de democratie niet kent, kan er ook niet van houden.

3.b. Een positieve houding en begrip voor de complexiteit van democratische waarden om polarisatie tegen te gaan

Democratische principes zoals vrijheid, gelijkheid en solidariteit worden breed ondersteund, maar hun interpretatie wordt steeds individueler (Beugelsdijk 2020; Demant 2020). Dit leidt tot spanningen tussen individuele rechten en collectieve verantwoordelijkheden en voedt de perceptie van polarisatie.

Onderzoek laat zien dat jongeren vrijheid

---

van meningsuiting belangrijk vinden, maar ook dat deze steun afneemt zodra die vrijheid tot conflicten binnen hun eigen sociale groep leidt (Thijs et al. 2024). Dit illustreert hoe democratische waarden met elkaar kunnen schuren en waarom het nodig is om kritisch denken en verdraagzaamheid te bevorderen. Zonder de vaardigheid om met deze spanningen om te gaan, ontstaat het risico dat burgers democratische principes terzijde schuiven zodra deze niet direct in hun eigen belang lijken te zijn. Dit wordt versterkt door maatschappelijke ontwikkelingen zoals individualisering, waarin collectieve belangen steeds vaker ondergeschikt raken aan persoonlijke voorkeuren.

Door actieve investeringen in educatie en dialoog over democratische waarden kan polarisatie worden tegengegaan en kan een samenleving worden bevorderd waarin burgers niet alleen hun eigen belangen nastreven, maar ook oog hebben voor het bredere maatschappelijke belang. Dit vraagt om gerichte onderwijsmethoden waarin kritische reflectie, ethische afwegingen en moreel redeneren een centrale rol spelen.

3.c. Vaardigheden om invloed uit te oefenen en actief deel te nemen aan het democratische proces

Kennis en houding alleen zijn niet genoeg. Zonder de vaardigheden om daadwerkelijk invloed uit te oefenen, blijven burgers buitenspel staan in het democratische proces. Veel Nederlanders—vooral jongeren en praktisch opgeleiden—voelen zich onvoldoende toegerust om politiek te participeren (Inspectie van Onderwijs 2022; Wanders 2023). Dit vergroot gevoelens van machteloosheid en politieke vervreemding, wat kan leiden tot lagere op-

komstcijfers en afnemend vertrouwen in de overheid (Miltenburg et al. 2023).

Democratische participatie omvat méér dan alleen stemmen. Burgers moeten leren hoe ze hun stem kunnen laten horen, hoe ze maatschappelijke problemen kunnen analyseren en hoe ze effectief in gesprek kunnen gaan met beleidsmakers en politici. Dit vraagt om praktijkgerichte educatie, zoals debattrainingen, interactieve programma's en simulaties van besluitvorming, zodat ze leren hun stem te laten horen en te laten ervaren waarom dit belangrijk is.

Burgers die niet alleen begrijpen wat democratie is, maar ook ervaren hoe zij hun stem effectief kunnen laten gelden, worden weerbaarder tegen democratische erosie en politieke vervreemding. Door structureel te investeren in een combinatie van kennis, houding en vaardigheden, kunnen we democratische betrokkenheid vergroten, jongeren weerbaarder maken tegen antidemocratische invloeden en structurele ongelijkheden in politieke participatie verkleinen. Burgers die niet alleen weten wat democratie is, maar ook hoe zij hun stem effectief kunnen laten gelden, dragen bij aan een veerkrachtige en weerbare democratische rechtsstaat.

3.d. Uitdagingen

Het belang van goed burgerschapsonderwijs is duidelijk, maar de implementatie ervan vormt een aanzienlijke uitdaging binnen het onderwijs. Scholen en leraren staan onder grote druk door een combinatie van factoren: het aanhoudende lerarentekort, een overvol curriculum en een hoge werkdruk. Tegelijkertijd dwingt de actualiteit – waaronder nieuwe burgerschapsopdrachten en

---

herstelmaatregelen vanuit de Inspectie van het Onderwijs – scholen om extra inspanningen te leveren. Veel leraren voelen zich op dit moment echter onvoldoende toegerust om burgerschapsonderwijs op een effectieve manier vorm te geven, zeker wanneer zij geconfronteerd worden met polarisatie en extreme meningen in de klas. Dit vraagt om gerichte ondersteuning, professionalisering en ruimte binnen het curriculum. Zonder deze structurele aanpassingen dreigt burgerschapsonderwijs slechts een formele verplichting te blijven in plaats van een krachtig middel om de democratische weerbaarheid van toekomstige generaties te versterken.

Conclusie: investeren in een weerbare democratie

De Nederlandse democratische rechtsstaat is sterk, maar niet onkwetsbaar. Hoewel Nederland internationaal nog steeds tot de best functionerende democratieën behoort, is er geen reden voor zelfgenoegzaamheid. Wereldwijd zien we een trend van democratische erosie, autoritaire tendensen en afbrokkelend vertrouwen in politieke instituties. Ook in Nederland zijn er signalen van toenemende polarisatie, ongelijkheid in politieke participatie en afnemend democratisch besef. Democratische achteruitgang voltrekt zich zelden plotseling, maar sluipt voort—en als we niet alert blijven, kan de erosie van onze fundamenten moeilijk te keren zijn.

Zorgen over de vraag of we onze democratie als vanzelfsprekend beschouwen en er onvoldoende in investeren, zijn dan ook terecht, maar de oorzaken en oplossingen zijn complex. Hoewel Nederland nog steeds een veerkrachtige democratie heeft, moeten we erkennen dat democratische weerbaarheid geen

statisch gegeven is. Het vereist voortdurende inspanningen en structurele investeringen in drie fundamentele pijlers: weerbare burgers, sterke instituties en een toekomstbestendige democratie.

Weerbare burgers vormen de kern van een gezonde democratische rechtsstaat. Zonder voldoende kennis, democratische houding en participatievaardigheden blijft de invloed van burgers beperkt. Daarom is investeren in democratisch onderwijs noodzakelijk—niet alleen binnen het formele onderwijs, maar ook via laagdrempelige initiatieven die brede betrokkenheid stimuleren. Burgerschapsonderwijs moet niet slechts een aanvulling zijn, maar een structureel en doorlopend onderdeel van de ontwikkeling van kritische, actieve en verantwoordelijke burgers.

Daarnaast zijn sterke en toegankelijke instituties onmisbaar voor het vertrouwen in de democratische rechtsstaat. Een overheid die transparanter functioneert, toegankelijker is en burgers daadwerkelijk betreft bij besluitvorming, kan de kloof tussen politiek en samenleving verkleinen. Initiatieven zoals een parlementair bezoekerscentrum kunnen bijdragen aan democratische educatie en betrokkenheid, maar structurele hervormingen zijn nodig om representatiever en responsiever bestuur te realiseren.

Tot slot vraagt een toekomstbestendige democratie om voortdurende aanpassing aan maatschappelijke veranderingen. Dit betekent dat ongelijkheden in politieke participatie moeten worden aangepakt, dat er geïnvesteerd moet worden in inclusieve vormen van inspraak en dat de democratische rechtsstaat zichzelf blijft versterken tegen interne en

---

externe bedreigingen. Democratische veerkracht ontstaat niet vanzelf; het is een actief proces dat inzet vereist van burgers, bestuurders en instituties.

Het is dus niet de vraag óf we in onze democratie willen investeren, maar hoeveel we bereid zijn te doen om haar te beschermen en te versterken. Democratie is geen vanzelfsprekendheid, maar een verantwoordelijkheid die collectieve inspanning en waakzaamheid vergt. De toekomst van onze democratische rechtsstaat ligt ook in onze eigen handen—en die toekomst begint vandaag.

Dr. Frank Wanders is expert in de politiek-maatschappelijke ontwikkeling van jongeren en werkt als senior onderzoeker en beleidsadviseur bij ProDemos.

Literatuurlijst

- ANP. 'Praktisch opgeleiden hebben vertrouwen in kabinet.' *Binnenlands Bestuur*. 2 juli 2024. URL: <https://www.binnenlandsbestuur.nl/bestuur-en-organisatie/frisse-wind-en-andere-koers-geven-kiezers-vertrouwen-kabinet>
- Avery, P., Levy, S., Simmons, A., & Scarlett, M. 'Adolescents' conceptions of democracy in Central/Eastern Europe and the United States.' *Journal of International Social Studies*, 2012, vol. 2, pp. 25–52.
- Barsegyan, V., Knigge, A., & Maas, I. 'Social origin and political participation: Does education compensate for or reinforce family advantages and disadvantages?' *Acta Politica*, 2024, vol 59, pp. 340–363.
- Beugelsdijk, S. 'Van 'aap, noot en mies' naar 'ik'.' in: F. Demant, J. van Kooten, M. Olde Monnikhof, & K. Putters (Eds.), *De stand van vrijheid*

in Nederland. Vrijheid in Nederland 75 jaar na de bevrijding. Nationaal Comité 4 en 5 mei & Sociaal en Cultureel Planbureau. 2020, pp. 51–62.

- Bovens, M. *De diplomademocratie: Hoe opleidingsverschillen de Nederlandse politiek beïnvloeden*. Universiteit Utrecht. 2025.
- Bovens, M., & Wille, A. *Diplomademocratie: Over de spanning tussen meritocratie en democratie*. Amsterdam University Press. 2010.
- Centraal Bureau voor de Statistiek. 'Nederlander heeft meer vertrouwen in de EU dan in de Tweede Kamer.' 14 mei 2024, URL: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2024/20/nederlander-heeft-meer-vertrouwen-in-de-eu-dan-in-de-tweede-kamer>
- Daas, R., Ten Dam, G., Dijkstra, A., Karkdijk, E., Naaijer, H., Nieuwelink, H., & Van der Veen, I. *Burgerschap in beeld: Burgerschapscompetenties en burgerschapsonderwijs in vergelijkend perspectief*. Universiteit van Amsterdam. 2023.
- De Groot, I., Goodson, I., & Veugelers, W. 'Dutch adolescents' narratives about democracy: 'I know what democracy means, but not what it means to me.' *Cambridge Journal of Education*, 2014, vol. 44, pp. 271–292.
- Dekker, P., De Ridder, J., & Van Houwelingen, P. *Burgerperspectieven 2017* | 3. Sociaal en Cultureel Planbureau. 2017.
- Demant, F. 'Gevoelde vrijheid.' in: F. Demant, J. van Kooten, M. Olde Monnikhof, & K. Putters (Eds.), *De stand van vrijheid in Nederland. Vrijheid in Nederland 75 jaar na de bevrijding*. Nationaal Comité 4 en 5 mei & Sociaal en Cultureel Planbureau. 2020, pp. 51–62.
- Economist Intelligence Unit. *Democracy index 2023: Age of conflict*. 2024.
- Flanagan, C. A., Galloway, L. S., Gill, S., Galloway, E., & Nti, N. 'What does democracy mean? Correlates of adolescents' views.' *Journal of Adolescent*

Research, 2005, vol. 20, pp. 193–218.

- Gallego, A. 'Unequal political participation in Europe.' *International Journal of Sociology*, 2007, vol. 37(4), pp. 10–25.
- Inspectie van het Onderwijs. *Peil burgerschap einde basisonderwijs 2019–2020*. 2022.
- Ipsos. *Kiezersonderzoek Tweede Kamerverkiezingen 2023*. 2023, URL: https://www.ipsos.com/sites/default/files/ct/news/documents/2023-12/Kiezersonderzoek%20TK23_v1.0.pdf
- Kiesraad. *Opkomstcijfers en verkiezingsdeelname: Een analyse van de laatste verkiezingscyclus in Nederland*. Kiesraad Nederland. 2021.
- Kiesraad. *Tweede Kamerverkiezingen 2023: Opkomstcijfers en stemgedrag per regio*. Kiesraad Nederland. 2023.
- Kiesraad. *Europese Parlementsverkiezingen: Historische opkomstcijfers en stemgedrag in Nederland*. Kiesraad Nederland. 2024.
- Kunst, S., Geurkink, B., Kuschel, A., & Miltenburg, E. *Burgerperspectieven 2024 | 3*. Sociaal en Cultureel Planbureau. 2024.
- Miltenburg, E., Geurkink, B., Herweijer, L., & De Ridder, J. *Burgerperspectieven 2023 | 3*. Sociaal en Cultureel Planbureau. 2023.
- Miltenburg, E., Geurkink, B., Tunderman, S., Beekers, D., & De Ridder, J. *Burgerperspectieven 2022 | 2*. Sociaal en Cultureel Planbureau. 2022.
- Muis, Q. *Who are those people? Causes and consequences of polarization in the schooled society*. Tilburg University. 2024.
- Munniksmma, A., Dijkstra, A. B., Van der Veen, I., Ledoux, G., Van de Werfhorst, H., & Ten Dam, G. *Burgerschap in het voortgezet onderwijs*. Amsterdam University Press. 2017.
- Nieuwelink, H., Ten Dam, G., Geijssel, F., & Dekker, P. 'Growing into politics? The development of adolescents' views on democracy over time.' *Politics*, 2018, vol. 38(4), pp. 395–410.
- Nord, M., Lundstedt, M., Altman, D., et al. *Democracy report 2024: Democracy winning and losing at the ballot*. V-Dem Institute. 2024.
- Parlement.com. Opleidingsniveau Tweede Kamerleden. URL: https://www.parlement.com/id/vk6bd3xy9nl2/opleidingsniveau_tweede_kamerleden
- Schmeets, H. *De lage deelname aan de samenleving in Heerlen*. Centraal Bureau voor de Statistiek. 2023.
- Tiemeijer, W., Bovens, M., & Keizer, A. *Grip: Het maatschappelijk belang van persoonlijke controle*. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR). 2023.
- Van Ostaijen, M. 'Wij, theoretisch geschoolden, hebben een meritocratische ravage aangericht.' *de Volkskrant*. 17 januari 2025. URL: <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/wij-theoretisch-geschoolden-hebben-een-meritocratische-ravage-aangericht~bf817790/>
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR). *Nederland in een fragmenterende wereldorde*. WRR. 2024.

Geloof in de democratie

Interview met Rik Peels over politiek extremisme

door de redactie

Rik Peels, hoogleraar godsdienstfilosofie aan de Vrije Universiteit Amsterdam, is een vooraanstaande denker binnen het veld van politieke ideologieën en extremisme. Met een scherpe analytische blik onderzoekt hij de mechanismen achter radicalisering en de rol van media in het vormen van publieke opinies. In dit interview gaan we dieper in op de vraag wat een ideologie of beweging werkelijk 'extreem' of 'radicaal' maakt en welke criteria wij hanteren om deze begrippen te definiëren.

Samen met collega Jeroen de Ridder, hoogleraar politieke epistemologie aan de Vrije Universiteit Amsterdam schreef Peels het boek *Wat is nou waar?* (Uitgeverij Balans; ISBN: 9789463822688; Prijs: 22,99; 256 pagina's). Zij introduceren in het boek zeven regels voor helder denken. Deze regels bieden een theoretisch kader om feiten en meningen beter te onderscheiden, wat essentieel is in een tijdperk waarin informatie vaak door elkaar loopt en extremistische narratieven floreren.

We horen steeds meer over extreem links en extreem rechts, maar welke criteria we kunnen hanteren om extreem links of extreem rechts te onderscheiden van normaal links of rechts?

Je vindt in de literatuur eigenlijk verschillende benaderingen. Zo wordt extremisme soms eenvoudigweg geplaatst op het politieke spectrum, volledig links of volledig rechts. Dat vind ik zelf niet zo werkbaar, onder meer juist een extreme positie soms hard nodig is en die niet per definitie extremistisch is. Daarom hanteer ik een iets andere definitie. Voor extremisme bijvoorbeeld die van J. M. Berger, een Amerikaanse onderzoeker die stelt dat extremisme de ideologische overtuiging is dat jij en jouw groep alleen succesvol kunnen zijn en kunnen floreren als ze leven in vijandschap met een andere groep, buiten de eigen kring. Daar kun je nog aan toevoegen dat dit op een manier gebeurt die ondermijnend is voor de democratie, al hangt dat af van de context.

Zo onderscheid ik bijvoorbeeld ook extreemrechts van radicaal rechts. Hetzelfde zou je op links kunnen doen. Radicaal rechts wordt gekenmerkt door nativisme, populisme en autoritarisme, en door een denken in termen van law and order en strengere regels. Extreemrechts gaat een stap verder: daar draait het echt om vijanddenken, en dan op een manier die het functioneren van de democratie ondermijnt.

Voor extreemlinks geldt hetzelfde. Ook daar speelt hetzelfde vijanddenken, waarbij de eigen groep alleen kan bloeien door in vijandschap te verkeren met een andere groep. Dat zag je bijvoorbeeld bij de Rote Armee Fraktion, die op een manier opereerde die

ondermijnend was voor de democratie. Dat hoeft overigens niet per se gewelddadig te zijn. Het kan ook gaan om het zaaien van twijfel over de legitimiteit van verkiezingen. Een voorbeeld hiervan zijn de zogenaamde soevereinen, die soms proberen het systeem te ontregelen door de Belastingdienst te bestoken met brieven. Dat is niet gewelddadig, maar kan wel degelijk ondermijnend zijn voor de democratische rechtsstaat.

Je zegt dat politiek extremisme ondermijnend is voor de democratie. Hebben we werkelijk iets te vrezen van extreem rechts of links, of is het iets dat uitvergroet en gesensationaliseerd wordt door de media?

Rob Wijnberg heeft in *De Correspondent* mooi laten zien dat de media en de politiek soms gevangen zitten in een sensatiemodel. Politici doen extreme uitspraken om aandacht te krijgen van de media, en de media geven die extreme uitingen vervolgens door om de aandacht van de kiezer te trekken en zo hun kijkcijfers op te krikken. Dat is altijd een risico. Tegelijkertijd kun je zeggen dat er in onze tijd daadwerkelijk sprake is van radicaal links en extreemlinks, en van radicaal rechts en extreemrechts. Maar ik voeg daar wel aan toe dat de grootste bedreiging voor de democratie op dit moment met name van rechts komt. Je zou kunnen zeggen: ‘dat is de linkse voorkeur van wetenschappers’, maar dat is te makkelijk. Ik beschouw mezelf ook helemaal niet als links, overigens ook niet als rechts. Het hangt af van het onderwerp.

Op dit moment zie je hoe ontwikkelingen in Amerika doorsijpelen naar Nederland. Denk aan de manier waarop hier soms gesproken wordt over ‘neprechters’ of een

‘nepparlement’, of aan het zaaien van twijfel over verkiezingen, zoals bij FvD. Dat zijn uitspraken die ondermijnend zijn voor de democratie. De opkomst van extreemrechts en van groepen als autonomen en soevereinen komt niet meer in een klassiek neonazi-jasje, maar manifesteert zich op andere manieren. Dat is een zorgelijke ontwikkeling. Dit is internationaal niet alleen iets wat in Amerika prominent is, maar ook op allerlei andere plekken, zoals Rusland. In Rusland bestaat de democratie niet meer en worden politieke tegenstanders uit de weg geruimd. In Amerika staat de democratie onder grote druk en is het nog niet duidelijk waar het heen gaat. Het zou mij bijvoorbeeld niet verbazen als we op termijn een clash gaan zien tussen de Trump regering en het Hoogerechtshof. En Trump speelt nu al met het onwettige idee van een derde termijn. We zagen eerder al de bestorming van het Capitool op 6 januari 2021, die werd aangewakkerd door twijfel te zaaien over de legitimiteit van de verkiezingen. Dat zijn klassieke kenmerken van fenomenen die de democratie ondermijnen.

In jullie nieuwe boek *Wat is nou waar?*, dat onlangs is verschenen, introduceren jullie zeven regels voor helder denken. Een van deze regels is ‘organiseer twijfel’. Kun je toelichten hoe deze regel polarisatie tegenwerkt en een constructieve dialoog bemiddelt?

‘Organiseer twijfel’—dat vind ik inderdaad een mooie. Ik zie twijfel als een deugd. We beginnen in het betreffende hoofdstuk met Descartes’ methodologische twijfel en de twijfel van Doutzen Kroes die door complottheorieën tijdens Corona ingegeven was: beiden twijfelen immers systematisch. Er zijn

goede vormen van twijfel en er zijn ook ongezonde vormen van twijfel. Het doel van dat hoofdstuk is om dat onderscheid te verkennen. Ik denk dat we in onze tijd vaak in bubbels zitten, waarin dezelfde informatie rondzingt en andere informatie niet beschikbaar is. Soms is het zelfs een echokamer. Dat gaat nog een stap verder; daarin worden andere bronnen van informatie actief gediskwalificeerd. In een echokamer wordt bijvoorbeeld gezegd dat we de mainstream media niet kunnen vertrouwen.

In zo'n situatie van bubbels en echokamers is het goed om twijfel te organiseren en tegenspraak te stimuleren. In het boek zeggen we dat we een voorbeeld kunnen nemen aan de wetenschap. De wetenschap is absoluut niet onfeilbaar. Daar spelen ook problemen zoals de replicatiecrisis of slordige onderzoekspraktijken, noem maar op. Er gaat echt weleens wat mis, maar over het algemeen is de wetenschap goed in het ontwikkelen van mechanismes die waarheidsbevorderend zijn. Een van die mechanismes is dat je je eigen tegenspraak organiseert—dat je bijvoorbeeld je werk presenteert op conferenties waar mensen actief proberen je bevindingen onderuit te halen. Dit is eigenlijk het oude principe van falsificatie: je theorie of overtuiging moet zo in elkaar zitten dat die weerlegbaar is, en vervolgens moet je de weerlegging actief opzoeken. Als dat keer op keer niet lukt, dan heb je op een gegeven moment best goede redenen om te denken: 'Nou, dit is nog niet zo gek.'

In dat verband zeggen we ook iets over wat er vaak misgaat bij wetenschap en media. De nieuwste resultaten, uitvindingen en ideeën—ook wel *frontier science* genoemd—zijn soms heel sensationeel en worden meteen doorvertaald naar de media, terwijl ze nog nauwelijks beproefd zijn. Dan wordt er bijvoorbeeld een verband gevonden tussen het opbakken van spinazie en kanker. Dan klinkt het ineens: 'We mogen geen spinazie meer opwarmen, want dat blijkt uit deze studie.' Maar als die studie vervolgens herhaald wordt en er komt iets anders uit, en dat gebeurt vaker, dan gaan mensen op een gegeven moment denken: 'Kan ik wetenschap nog wel vertrouwen?' Daarom is het goed dat er allerlei filtermechanismen zijn inge-

bouwd. Wat uiteindelijk door de koffiefilter heen zakt—wat doorsijpelt tot helemaal onderin de koffiekann— is grondig getoetst door anderen, herhaald, op conferenties besproken en uiteindelijk in de tekstboeken beland. Daar kun je behoorlijk op vertrouwen. Dat is het mechanisme van 'organiseer twijfel'. Daar is wetenschap goed in. We zouden moeten kijken of we dat niet op andere plekken ook kunnen organiseren.

Wanneer je spreekt over informatiebubbels, dan lijkt me dat vooral een verwijzing naar sociale media. Denk je dat politiek extremisme ook een resultaat is van de interne zoektocht naar zingeving?

Er zijn twee aspecten. Ten eerste zijn bubbels op sociale media een probleem, maar dit fenomeen beperkt zich niet tot de digitale wereld; het speelt ook in de analoge, geleefde werkelijkheid. Het hangt samen met wie je vrienden zijn, naar welke feestjes je gaat, in welke buurt je woont, met welke mensen je omgaat, en zelfs met de politieke voorkeuren op je werk (universiteiten bijvoorbeeld zijn behoorlijk links). Over het algemeen clusteren mensen zich in buurten, vriendengroepen en soms zelfs in sportscholen waar een bepaald type mensen samenkomt. Politiek extremisme is daarom niet alleen een digitaal fenomeen, maar heeft ook een analoge dimensie.

Ten tweede ging je vraag over zingeving, en dat is een belangrijk punt. Volgens de literatuur hoeft radicalisering naar extremisme niet per se met 'significance' en 'meaning-making' te maken te hebben, maar deze factoren kunnen wel een rol spelen. Dit wordt ook wel de *quest for meaning* of *quest for significance*

---

genoemd. Ik ben hier altijd voorzichtig mee en probeer het zorgvuldig te beschrijven in mijn boek *De extremist en de wetenschapper* (2024). Verklaringen voor radicalisering bestaan op verschillende niveaus:

- Macroniveau: factoren op het niveau van staten of naties, zoals een overheid die de veiligheid van burgers niet kan garanderen of klimaatverandering.
- Mesoniveau: factoren op het niveau van de grote groep, bijvoorbeeld discriminatie van minderheden.
- Microniveau: individuele of kleinschalige factoren, zoals eenzaamheid of verlangen naar avontuur.

De *quest for significance* die je noemt—het verlangen naar avontuur, of een narratief over radicale verlossing, zoals Beatrice de Graaf dat noemt—speelt vaak een rol, maar nooit geïsoleerd. Ze komt altijd in combinatie met andere factoren en vereist een soort ‘pakket’ van elementen op verschillende niveaus.

Je ziet deze zoektocht naar betekenis duidelijk terug in radicaal complotdenken, dat de laatste jaren is toegenomen. Dit manifesteert zich bijvoorbeeld in anti-institutioneel extremisme, gericht tegen de overheid, de rechtspraak, de media en de wetenschap. Eén van de functies van overkoepelende complottheorieën is dat ze betekenis geven aan iemands leven. De werkelijkheid is vaak chaotisch—dat zagen we ook tijdens de coronacrisis. Onverwachte gebeurtenissen vinden plaats, politici en beleidsmakers maken fouten, handelen soms onhandig of arrogant. En dan komt zo’n allesomvattende complottheorie die orde schept in de chaos en een narratief biedt dat alles verklaart. Dit is *sense-making*.

Maar het is ook *meaning making*. Doordat *jij* ziet wat er gebeurt, geeft dat jouw leven betekenis. Anderen zien het nog niet. Hieruit ontstaat een scherp wij-zij-denken, wat je terugziet in termen als *the sheeple*—de ‘slappende’ mensenmassa die nog niet doorheeft hoe de wereld werkelijk in elkaar zit. Zij lopen achter de media aan, maar *jij* ziet het wel. Dit is een klassiek voorbeeld van *meaning-making*. Dit proces leidt ook tot vragen als: wat is mijn rol in dit grotere geheel? Dat zie je niet alleen bij complotdenken, maar ook bij andere vormen van extremisme, zoals het idee van ‘omvolking’, waarin wordt beweerd dat bevolkingsveranderingen opzettelijk door politici worden georkestreerd. Degene die in deze theorie gelooft, ziet zichzelf als iemand die het plan doorziet en daar misschien zelfs tegen kan optreden—bijvoorbeeld door bewust meer witte kinderen op de wereld te zetten. Dat heeft ook allemaal met *meaning making* te maken.

Maar waar komt deze behoefte aan betekenis vandaan? Dat is minder eenduidig. Je kunt wijzen op crisistijden, zoals de coronacrisis of de klimaatcrisis—momenten van onzekerheid waarin mensen het gevoel hebben dat ze de controle verliezen en de overheid hen meer beperkingen oplegt. In zulke periodes gaan mensen actief op zoek naar nieuwe betekenisgevende verhalen. Er is een duidelijke relatie tussen het verdwijnen van traditionele instituties en zuilen die vroeger structuur en zingeving boden, het proces van secularisatie, en het wegvallen van grote narratieven. Maar wat je eigenlijk ziet, is dat mensen niet zonder grote verhalen kunnen. Ze gaan op zoek naar nieuwe. En zo grijpen verschillende ontwikkelingen in elkaar en ontstaat een verband tussen *meaning-making*

---

en radicalisering.

Denk je dat er ook een verband is met het wegvallen van traditionele religies?

Nou, ja en nee. Je ziet bijvoorbeeld bij salafistische jihadististen dat zij religieuze mensen zijn en toch kunnen radicaliseren. Hetzelfde geldt voor ‘White Christian Nationalists’ in de Verenigde Staten—dat zijn vaak toegewijde christenen. Maar tegelijkertijd zie je dat mainstream religie vaak juist een tegenkracht vormt. Dit geldt ook voor de islam. Mensen die radicaliseren, moeten zich vaak losmaken van de mainstream religieuze stromingen en de autoriteiten binnen die religies om die radicalisering door te zetten.

In Nederland zie je dat bijvoorbeeld bij de Protestantse Kerk (PKN), die zegt: We hebben niet voor niets een overheid, en de overheid draagt het zwaard niet vergeefs. We moeten bidden voor de overheid en vertrouwen hebben in de overheid.

Er zijn ook verhalen van jongeren die naar Syrië uitreisden en bij hun moskee niet meer terecht konden. Ze raakten in discussie met de imam, botsten met de gemeenschap en weken uiteindelijk af om hun eigen radicale narratief na te streven. Dus ja, er is een verband, maar het is niet een-op-een.

Het lijkt me niet altijd even gemakkelijk om radicalisering te onderzoeken. Ben je zelf als wetenschapper nog tegen methodologische of ethische problemen aangelopen in je onderzoek?

Eigenlijk heel veel. Een van de zaken die mij bezighoudt, is dat ik in mijn werk – ook in

het boekje *De extremist en de wetenschapper* (2024) – een pleidooi houd voor een eerste-persoonsperspectief. Daarmee bedoel ik dat we niet alleen van buitenaf (derdepersoons) naar de extremist moeten kijken door aandacht te besteden aan economische, sociale en politieke factoren, maar juist ook moeten proberen extremisme meer van binnenuit te begrijpen. Dit houdt in dat we luisteren naar de geradicaliseerde persoon en hem of haar als mens serieus nemen, in plaats van zijn opvattingen of gedrag weg te verklaren of te pathologiseren (alsof er per definitie een steekje los zit). Het gaat erom te horen hoe mensen zelf over hun leven en beweegredenen vertellen. Dat is niet onfeilbaar, maar het is wel van groot belang om dit mee te nemen. Natuurlijk stuiten we daarbij op allerlei methodologische en ethische grenzen.

Methodologisch gezien is het bijvoorbeeld vaak niet mogelijk om volledige toegang tot deze mensen te krijgen. Soms is dit onmogelijk, bijvoorbeeld bij iemand die zichzelf heeft omgebracht in een zelfmoordaanslag of bij een gevangene. Als je iemand in de gevangenis interviewt, word je direct geconfronteerd met machtsverhoudingen, om maar een voorbeeld te noemen. Of iemand heeft een agenda of belang om zich op een bepaalde manier te presenteren, bijvoorbeeld vrijkomen of ooit weer een baan krijgen, wat de werkelijkheid anders kan laten lijken.

Ethisch gezien kun je je ook afvragen: hoe ver mag dat luisteren en serieus nemen eigenlijk gaan? Wat zijn de grenzen daaraan? Onlangs schreef ik hierover een stukje op LinkedIn, waarin ook een wetenschapper @Jackson een soort 'coming-out moment' creëerde waarin hij zei: “Ik heb eigenlijk sympathie ontwikkeld

---

voor de terrorist in de loop van mijn leven door met heel veel geradicaliseerde personen te praten.” Dat gaat volgens mij echt te ver. De terrorist blijft een mens; we moeten naar hem luisteren en begrip proberen te opbrengen, maar we hoeven geen sympathie voor hem te hebben. We hebben het over diep immorele opvattingen en schadelijk gedrag.

Ook psychologisch zijn er grenzen. Als iemand vervuld is van haat – denk aan antisemitisme of islamofobie – en die haat diepgeworteld is, moet ik dan mijn best doen om dat zelf te voelen en te doorleven? Dat is niet alleen immoreel maar ook psychologisch vaak onmogelijk. Er zijn dus heel veel vragen die door dat eerste-persoonsonderzoek worden opgeworpen.

Om een voorbeeld te noemen: de komende jaren verschijnt er een boekenserie die ik redigeer, waaronder een vertaling en bewerking van het boek van Beatrice de Graaf, *The Radical Redemption Model* (2025). Dat is het eerste boek in de serie; bijna alle andere boeken zijn geredigeerde bundels waaraan in totaal ongeveer 150 mensen meewerken. Een van de grote punten is dat we dat eerste-persoonsperspectief willen verkennen. Hoe ver kan dat gaan en wat zijn de methodologische en epistemologische problemen? Hoe betrouwbaar is wat een terrorist of extremist zelf zegt? Zijn er manieren om dat te controleren – wat dan triangulatie wordt genoemd – aan de hand van externe bronnen? Daar ben ik, samen met mijn team, intensief mee bezig. We verrichten veldwerk onder bijvoorbeeld ex-ISIS-strijders in Libanon en Syrië, en onder extremisten in Mumbai. Ook is er iemand die onderzoek wil gaan doen in Afghanistan, evenals in Nederland. Er wordt gewoonweg heel veel veldwerk

verricht waarin we dit proberen te belichamen.

Tot slot, heb je concrete ideeën over wat de media en beleidsmakers zouden kunnen doen om extremisme tegen te gaan?

Wat de politiek moet doen – en wat zij al veel eerder had moeten doen – is het fatsoen terugbrengen in de politiek en grenzen stellen aan wat er gezegd mag worden. Veel mensen kijken bijvoorbeeld naar de Tweede Kamer en nemen daar een voorbeeld aan. In zowel de landelijke als de lokale politiek moet er meer respect en waardigheid zijn. Dat is iets heel belangrijks dat veranderd kan worden. Politici kunnen het goede voorbeeld geven, elkaar aanspreken en echt stevig optreden als mensen fatsoensgrenzen overschrijden. Anders krijgen we het soort situaties te zien dat we in de Verenigde Staten zien – we bewegen al een beetje in die richting.

Wat media kunnen doen, en dat is een hele lastige opgave, is uit die dynamiek stappen waarbij de politiek radicaler wordt om gezien te worden en de media vanwege de kijkcijfers. De media zouden meer aandacht moeten besteden aan lange-termijntrends en minder aan de laatste nieuwtjes, zeker als dat laatste nieuws irrelevant is. Als Thierry Baudet in zijn adamskostuum op de rand van een zwembad gaat liggen, moet je als media zeggen: “Oké, dat is totaal irrelevant, daar gaan we helemaal niets mee doen.”

Het allerbelangrijkste is echter een structuurverandering in de openbare ruimte, waarover Jürgen Habermas het heeft. Vroeger maakte hij zich hier al druk over, maar in zijn nieuwste boek uit 2022 stelt hij dat sociale media –

---

deels gedreven door commercieel gewin – de publieke ruimte opeten, waardoor de grens tussen privé en publiek vervaagt. Vroeger kon je thuis vinden wat je wilde en zeggen wat je wilde, maar in de publieke ruimte voer je een discussie op basis van jouw voorkeuren en het algemeen belang, met argumenten, voor- en nadelen van beleidstandpunten. Zodra die sociale media de publieke ruimte opeten, ontstaan er talloze anonieme accounts die dingen roepen, en is de bron niet meer duidelijk. Daardoor verlies je betrouwbare informatiebronnen op basis waarvan we gezamenlijk een gesprek kunnen voeren. Media moeten de commercialisering van hun belangen vermijden, en politici – zoals nu op Europees niveau gebeurt – moeten de media aanpakken om ervoor te zorgen dat er een zekere mate van objectieve informatievoorziening mogelijk blijft en zo goede meningsvorming bevordert wordt, bijvoorbeeld door het hanteren van onze zeven regels.

Er zijn ook kleine dingen die je als politicus kunt doen. Ook al is dat vaak lastig, want je wordt soms meteen afgestraft. Maar kijk naar wat Angela Merkel in haar biografie doet, ze zegt met enige regelmaat: “Ik had het niet goed gezien. Ik ben van mening veranderd.” Dat is regel twee in het boek. Dat gebeurt soms als je samen op zoek gaat naar de waarheid. Dat is een kracht.

Geloof in de democratie

Het mechanistische monster van de moderne democratie

door [Jorn Janssen](#)

Wie is er bang voor de boze wolf? Trump is weer aan de macht. Een campagne lang hebben talloze media ons gewaarschuwd dat we 's nachts wakker zouden moeten liggen: als kopstuk van een groeiende groep charismatische autocraten—zoals Wilders, Le Pen, Orbán, Farage, Bolsonaro en Meloni—zou hij de democratie naar de afgrond brengen.

De kritiek op deze autocraten uit de traditionele media veronderstelt vaak dat hun succes geen enkele legitieme basis heeft en dat het frame van 'het volk' versus 'de elite' volledig ongegrond is. De mensen die zou-

den stemmen op Trump of de PVV zouden geen enkele serieuze zorgen hebben, maar slechts gedreven zijn door haat en rancune. Tegelijkertijd zijn de stemmers van Wilders of Trump in deze gedachtegang niet verantwoordelijk voor hun eigen denkbeelden. Die zijn slechts opgelegd door een politieke leider die opereert als de rattenvanger van Hamelen. Autocratische leiders verspreiden magische leugens waarmee zij een groot, antidemocratisch gevoel aan zich binden.

Hoewel de media vaak overtrokken reageren, deel ik de angst die zij hebben voor wat

---

een autocraat kan doen met onze democratie. In dit artikel wil ik echter de aantijgingen van de autocraten jegens het democratische systeem serieus nemen. We hebben te maken met een strijd tussen twee interpretaties van het begrip ‘democratie.’ Bovendien zal ik betogen dat de hedendaagse uitwerking bepaalde liberale ideeën, met name het scheiden van machten en het delegeren van beslissingen naar mechanismen van de staat, vaak onbewust en onbedoeld bijdraagt aan de ondermijning van de democratie. De zogenaamde ‘verdedigers van de democratie’ komen in de optiek van de mensen die stemmen op de autocraten zelden over als vertegenwoordigers van het volk, maar juist als een schaduwachtige, niet-verantwoordingsplichtige elite die het systeem gebruikt om zichzelf te verrijken.

Om dit te onderbouwen, maak ik eerst een scherp onderscheid tussen twee verschillende stijlen van regeren. Enerzijds is er de ‘autocratische stijl’, die draait om een sterke leider die de strijd aangaat met een ondoorgrondelijke politieke elite, zoals zichtbaar bij Wilders, Trump en hun gelijkgestemden. Anderzijds bestaat er de ‘mechanistische stijl’, die een rationeel en weloverwogen politiek systeem verdedigt en weerstand biedt tegen polariserende leiders. Beide stijlen hebben een diep gewortelde geschiedenis en een blijvende culturele impact, wat leidt tot twee fundamenteel verschillende visies op democratie.

Deze twee stijlen zijn bovendien epistemologisch volledig van elkaar gescheiden. Aanhangers van de ene stijl begrijpen vaak niet wat de aantrekkingskracht van de andere stijl is. Zo wordt de PVV verweten slechts één lid

te hebben, wat voor haar achterban nauwelijks een punt van zorg lijkt te zijn. Evenmin lijkt de achterban zich te storen aan Wilders’ kritiek op de rechterlijke macht, waarin hij deze als politiek gekleurd bestempelt. Op dezelfde manier gebruikten Amerikaanse media tijdens de laatste verkiezingscampagne de 34 aanklachten tegen Trump als argument tegen hem, zonder dat dit zijn populariteit significant schaadde. Deze strijd is daarmee niet enkel een strijd over inhoud, maar ook over esthetiek. Het politieke debat lijkt op een eend-konijn-illusie, waarin beide kampen naar dezelfde gebeurtenissen kijken maar er iets totaal anders in zien.

Dit artikel heeft niet tot doel om het liberalisme te bekritisieren. De bedoeling is om de twee voorgenoemde stijlen helder uiteen te zetten om zo aan te tonen hoe een bepaalde uitwerking van het liberalisme ook oprecht beschouwd kan worden als anti-democratisch. Het is essentieel om niet alleen de inhoud van de argumenten te onderzoeken, maar ook de esthetische dimensie die ermee verweven is, omdat deze twee stijlen leiden tot een gescheiden politieke wereld waarin communicatie steeds moeilijker wordt.

De Mechanistische Staat

De meest invloedrijke politieke stijl in het verleden is de autocratische stijl. Dit is de stijl van de veroveraars die hun naam met harde hand in de geschiedenis hebben gegraveerd. In zijn befaamde werk *De Heerser* [1532] omschreef Machiavelli dit soort leiders als ‘leeuwen’. We kunnen weinig zeggen over de aantrekkingskracht van een dergelijke stijl in het verleden, omdat deze leiders zelden verkozen werden, maar juist de macht met harde hand verwierven. Gedurende de

---

17e en vooral de 18e eeuw zorgden het opkomende rationalisme en liberalisme voor een herziening en ‘onttovering’ van de staat (Weber 1970). Het politieke streven van deze onttovering was de samenleving te verwijderen van het *droit divin* en ondergeschikt te maken aan consistente, rationele wetten, in plaats van de grillen van de koning.

Om dit te bereiken, streeft het liberalisme naar twee doelen. Ten eerste wil het de macht van de staat verdelen over een uitgebreid systeem van verschillende mechanismen zoals een rechtsstaat, een grondwet, protocollen, procedures, commissies, comités, checks and balances, en een scheiding der machten die elkaar netjes in toom houden. De gedachte achter een dergelijk systeem is dat het zekerheid biedt dat elke genomen beslissing, politiek of juridisch, weloverwogen, rationeel, volgens de regels en grondig gecontroleerd is terwijl het individu van een bepaalde bescherming geniet tegen de excessen van de staat. Ten tweede wil het een veelvoud aan politici betrekken, niet als leiders die hun volk inspireren en mobiliseren door middel van persoonlijk charisma, maar als ingenieurs die de ‘regeringsmachine’ controleren en onderhouden. Deze twee factoren leiden tot een politieke stijl die, in de analytische traditie van Max Weber, naar mijn idee het beste omschreven is als een ‘mechanistische stijl’.

De grote esthetische aantrekkingskracht van de mechanistische stijl is het gevoel van stabiliteit en veiligheid dat een systeem van regels en protocollen met zich meebrengt, in tegenstelling tot een alleenheerser. Historische voorbeelden van verschrikkelijke heersers met absolute macht, zoals Nero, Lode-

wijk XVI, Ivan de Verschrikkelijke, Caligula en vele anderen die de geschiedenisboeken niet hebben gehaald, illustreren dit duidelijk. Ook de 20e eeuw bevestigde deze lessen, met schrikbeelden als Hitler, Stalin, Mussolini, Franco, Mao en Castro. Hoewel het belangrijk is om hedendaagse nationalist niet lichtvaardig met deze dictatoren te vergelijken—uit respect voor de slachtoffers van hun regimes—blijft de kernboodschap relevant: de concentratie van macht bij enkelen leidt vaak tot instabiliteit en onderdrukking.

Het mechanistische systeem biedt daarentegen stabiliteit, juist omdat besluitvorming niet afhankelijk is van de emoties of grillen van een beperkte groep feilbare individuen. Dit gevoel van veiligheid maakt het bijvoorbeeld aantrekkelijker om langetermijninvesteringen te doen, wetende dat de politieke grondslagen solide en voorspelbaar blijven.

Misbruik door de elite

Gedurende de 19e eeuw werd de mechanistische staat de norm in het liberale Westen. Hoewel er vanaf het begin kritiek was op de mechanistische staat van denkers zoals Burke en De Maistre, zien we pas echt een grote golf van afkeer tegen deze stijl tijdens de opkomst van de massademocratie. Deze afkeer komt voort uit de indruk dat de mechanistische stijl een heersende elite de mogelijkheid geeft om hun eigen belangen te waarborgen door hun ware intenties te verschuilen achter regels en protocollen. Deze kritiek kwam zowel van fascisten zoals de kroonjurist van het Derde Rijk Carl Schmitt (1923) en *il filosofo del regime* Giovanni Gentile (2005|1927), als van marxisten zoals Antonio Gramsci (1971) en Rosa Luxemburg (2019), hoewel de marxisten de oplossing hiervoor niet zoe-

---

ken in een autocraat.

Volgens Schmitt (1923) is het systeem zo ondoorgrondelijk dat slechts een kleine groep daadwerkelijk begrijpt wat er gebeurt en zodoende hun eigen belangen kan verkopen als rechtvaardigheid of het landsbelang. Op deze kafkaëske manier gaat een ‘democratisch’ systeem van regeltjes en protocollen juist tegen de wensen van het volk in. We zien dit bijvoorbeeld impliciet verwoord door Wilders wanneer hij de Tweede Kamer een nepparlement noemt. De implicatie van een dergelijke uitspraak is *niet* dat ons huidige parlement goed functioneert maar onwenselijk is. Wilders impliceert *juist* dat een parlement wenselijk is, maar dat het huidige parlement niet goed functioneert. In dit artikel gaat het er niet om of Wilders gelijk heeft en of wij een ‘nepparlement’ hebben, maar dat zijn boodschap niet per definitie ondemocratisch is.

Sterker nog, veel autocratische partijen maken hun liefde voor de democratie snel duidelijk. Zo noemt de Partij voor de Vrijheid zichzelf bijvoorbeeld democratisch, evenals haar Zweedse tegenhanger, de Zweedse Democraten (*Sverigedemokraterna*). In september 2024 gaf Ipsos aan dat meer dan de helft van de kiezers van de Partij voor de Vrijheid en het Forum voor Democratie het belangrijkste aspect van een democratie vond dat de meerderheid beslist, in plaats van het vaststellen van de grenzen van de politiek door de rechtsstaat en de Grondwet (Kanne & Van der Schelde 2024). De les die we hieruit moeten leren is dat we te maken hebben met conflicterende interpretaties van het concept ‘democratie,’ maar dit maakt de mensen die stemmen op de autocraten niet

minder democratisch.

Hoewel het moeilijker te romantiseren is dan de ellende die is aangebracht door autocraten als Hitler of Stalin, wordt de angst voor een mechanistisch totalitarisme goed verwoord in George Orwells *1984* (1949), Ayn Rands *Loflied* (1938) en Franz Kafkas *Het proces* (1925). Het beste voorbeeld van een gezichtsloze elite die een totalitaire bureaucratie aanstuurt buiten het fictieve domein, is wellicht de Khmer Rouge, omdat lange tijd niemand wist wie de leider van dit regime was aangezien ze met man en macht hun leider geheim probeerden te houden. Een totalitaire mechanistische staat spreekt echter minder tot de verbeelding dan het aanwijzen van een historische schurk.

We hoeven niet ver te zoeken om voorbeelden van het falen van de mechanistische staat te treffen. In december 2023 werd bijvoorbeeld duidelijk dat de staat achter de schermen tegen de wensen van de volksvertegenwoordiging in kan gaan toen ambtenaren van het ministerie van Buitenlandse Zaken protesteerden tegen de steun van de Nederlandse staat aan Israël.¹ Hoewel ambtenaren natuurlijk persoonlijke meningen mogen hebben, roept het feit dat zij deze meningen tijdens hun werk uitdragen, vragen op over de invloed van persoonlijke agenda’s op een ongeschijnlijk neutrale bureaucratie.

Een schrijnender voorbeeld van de tekortkomingen van de mechanistische staat is de toeslagenaffaire. Duizenden ouders werden onterecht beschuldigd van fraude met kinderopvangtoeslagen door een Belastingdienst die zich verschool achter rigide protocollen en procedures. Het mechanisme dat

---

bedoeld was om rechtvaardigheid te waarborgen, bleek in staat om enorme onrechtvaardigheid te veroorzaken.

Het immigratiebeleid vormt wellicht het beste voorbeeld van het falen van de huidige democratie om te luisteren naar de stem van de meerderheid. Uit diverse peilingen blijkt dat een groeiend deel van de Nederlandse bevolking voorstander is van een forse beperking van de immigratie. Zo gaf in 2020 65% van de respondenten in een Kantar-onderzoek (in opdracht van *De Telegraaf*) aan immigratie te willen inperken,² terwijl dit percentage in 2024 volgens EenVandaag was gestegen tot 80%. Zelfs 51% van de stemmers op linkse partijen deelt deze mening (Fastenau 2024). Een vergelijkbare peiling van Maurice de Hond in 2024 vond een soortgelijk resultaat: 76% van de bevolking wil dat immigratie ‘fors omlaag’ gaat (De Wit, 2024). Hoewel een overgrote meerderheid graag immigratie wil verminderen en daar ook naar stemt, blijft het migratiesaldo in Nederland toenemen, met uitzondering van de COVID-19-periode.

Deze trend is niet uniek voor Nederland. In Duitsland vond het onderzoeksinstituut GfK in 2016 dat 83% van de Duitsers immigratie als het meest urgente probleem beschouwde (Ringle 2016). In de Verenigde Staten ziet meer dan driekwart van de bevolking immigratie als een groot probleem of zelfs een crisis. (Noe-Bustamante, 2024). Deze discrepantie tussen de wil van het volk en het beleid voedt het idee dat de democratie niet functioneert zoals hij zou moeten.

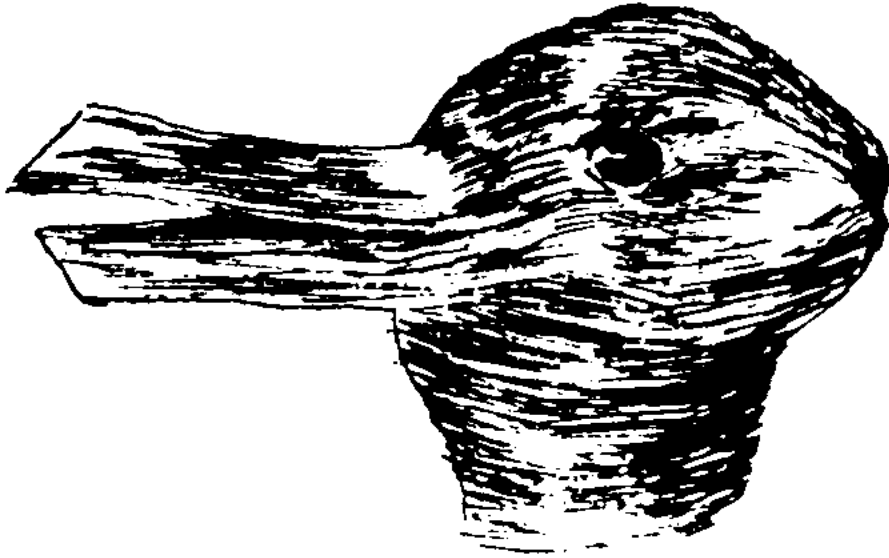
In een context waarin het mechanistische systeem als kafkaësk wordt ervaren, is het

begrijpelijk dat autocratische leiders aantrekkelijk lijken. Zij beloven daadkracht en de mogelijkheid om de vastgelopen bureaucratie te doorbreken en de wil van het volk direct uit te voeren. Schmitt (1922) betoogde zelfs dat in een dergelijk kafkaësk systeem een zichtbare en besluitvaardige dictator democratischer kan zijn dan een netwerk van onzichtbare commissies en comités die traag en ondoorzichtig opereren.

Critici vanuit de mechanistische traditie werpen hiertegen in dat de daadkracht van de dictator vaak een illusie is. Wat in eerste instantie effectief lijkt, kan snel worden ondermijnd door de psychologische zwakte en willekeur van een alleenheerser, zeker zonder controlemechanismen. Toch adresseert dit tegenargument de kernklachten over het functioneren van de mechanistische democratie niet.

End of Konijn

Een van de kernproblemen in de strijd tussen deze twee politieke stijlen is dat deze vaak twee totaal verschillende perspectieven impliceren die onverenigbaar lijken. Aanhangers van beide posities interpreteren hetzelfde fenomeen vanuit volledig uiteenlopende invalshoeken en slagen er zelden in te begrijpen hoe de ander tot zijn standpunt komt. Tot op zeker hoogte kunnen we dit toeschrijven aan het huidige medialandschap waarin sociale media zorgen voor informatiebubbels, maar ik dat dit ook zou zijn gebeurd zonder sociale media. De verschillende interpretaties van het concept ‘democratie’ leiden tot verschillende esthetica. Politieke gebeurtenissen zijn zo niet meer dan de klassieke eend-konijn afbeelding, de tekening die je zowel kunt beschouwen als

een eend of een konijn.

Een treffend voorbeeld van zo'n politieke eend-konijn-illusie deed zich voor tijdens de Amerikaanse verkiezingscampagne van Trump. In de veronderstelling dat evangelisten overwegend thuisbleven op de verkiezingsdag, zei Trump op 26 juli 2024 tegen een bijeenkomst van Christenen: "Christians, get out and vote, just this time. You won't have to do it anymore. Four more years, you know what, it will be fixed, it will be fine, you won't have to vote anymore." (Reid 2024). Deze dubbelzinnige uitspraak werd enerzijds door bijvoorbeeld gouverneur Chris Sununu uitgelegd als: "You know, obviously, we want everybody to vote in all elections. But I think he was just trying to make a hyperbolic point that it can be fixed as long as he gets back into office and all that." (Penner, 2024). Anderzijds zagen tegenstanders van Trump dit juist als een "promise to end democracy." (Penner 2024).

Een zeer recent voorbeeld van een eend-konijn afbeelding is de veroordeling van Marine Le Pen voor fraude. Hoewel de boete en de gevangenisstraf kunnen worden aangevochten, mag Le Pen zich voor vijf jaar niet verkiesbaar stellen, en die straf kan niet worden aangevochten. Moeten we dit beschouwen als het eerlijk toepassen van de wet? Zou iemand ook zo behandeld worden die niet Le Pen heet of de lijsttrekker is van een sociaaldemocratische partij? Of moeten we dit zien als politiek opportunisme, waarbij de gevestigde orde het juridische systeem kan misbruiken om hun grootste tegenstander een paar jaar buiten spel te plaatsen voor de verkiezingen van 2027?

Het fenomeen van de eend-konijn-illusie reikt echter verder dan enkel individuele kwesties. Strafrechtelijke vervolgingen van politici zoals Trump of Wilders, of het debat over het verbieden van partijen als Forum voor Democratie of Alternative für Deutschland

---

worden door verschillende esthetische en ideologische brillen bekeken. Voor sommigen symboliseren deze ontwikkelingen een heksenjacht: het misbruik van staatsrechtelijke mechanismen om politieke opposenten te elimineren. Voor anderen is het niet meer dan de rechtmatige toepassing van de wet, ongeacht iemands politieke kleur.

Het monster

Op dit moment hebben we in de politiek te maken met een strijd tussen twee politieke stijlen die zich beroepen op twee verschillende concepties van 'democratie.' De aanhangers van de mechanistische stijl vrezen voor een losgeslagen dictator die alle macht in handen heeft, en wil zodoende de macht over verschillende instituten verdelen, zodat die elkaar in toom houden. De aanhangers van de autocratische stijl vrezen dat het uitgebreide en ondoorgrondelijke mechanistische systeem wordt misbruikt door een elite voor eigen gewin, en zij zoeken daardoor juist naar meer zichtbaarheid en politieke daadkracht.

Het streven van dit artikel is niet om te sympathiseren met autocratische leiders, maar om de politieke ontwikkelingen die we doormaken beter te begrijpen en te onderzoeken waar de aantrekkingskracht van de autocratische stijl vandaan komt. Uit de voorgaande uiteenzetting blijkt, denk ik, dat we twee lessen moeten leren. Ten eerste zijn de mensen die stemmen op autocratische partijen, uitzonderingen daargelaten, overwegend helemaal niet antidemocratisch in hun eigen optiek. Zij denken vaak juist dat een autocraat de democratie kan redden van een onzichtbare, totalitaire elite.

Ten tweede denk ik dat de aantijgingen van de

autocratische kant ten opzichte van het mechanistische systeem terecht zijn en dat we ze niet moeten afschrijven als complottheorieën. We kunnen niet ontkennen dat er een potentieel totalitair gevaar schuilt in de mechanisering van de staat waar de aanhangers van de autocraten goed oog voor hebben. We zien voor onze ogen hoe de landen in het Westen steeds verder bureaucratiseren en verantwoordelijkheden afschuiven op commissies van experts. In *Diplomademocratie* (2011), bijvoorbeeld, beschrijven Mark Bovens en Anchrit Wille hoe het steeds belangrijker wordt welk diploma iemand heeft behaald, in plaats van welke daadwerkelijke vaardigheden men bezit. Sterker nog, we zien al dat deze mechanistische benadering een nieuwe bevolkingsgroep van bureaucraten heeft voortgebracht (zie Wright Mills 1956; Burnham 1941).

Voor een liberaal zijn de verborgen totalitaire neigingen van de mechanistische staat een bijzonder moeilijke ontwikkeling. Het liberalisme heeft, meer dan welk ander gedachtegoed dan ook, een diepgewortelde vrees voor totalitarisme. Oorspronkelijk was het mechanistische systeem ook gericht op de bescherming van het individu tegen totalitaire structuren, maar het heeft zich ontwikkeld tot een ondoorgrondelijk en onverbiddelijk systeem dat vaak juist tegen de wensen van het volk ingaat.

Ik bied geen simpele oplossing voor het probleem waartegen autocraten zich verzetten. Natuurlijk kunnen we vanuit een liberaal oogpunt wijzen op de succesvolle geschiedenis van de liberale democratie en beweren dat er weinig voorbeelden zijn van welwillende dictators of doorgeslagen totalitaire bureaucratieën, maar deze verhaaltjes leiden ook tot

---

een schijnveiligheid. Door steeds te herhalen hoe onderdrukkend dictators zijn geweest, sluiten we ook onze ogen voor een legitiem probleem van het hedendaagse democratische systeem. De hedendaagse democratie heeft een Orwelliaanse vorm van onderdrukking in haar DNA, ook al is het moeilijk om naar historische voorbeelden te verwijzen, omdat het democratische systeem nog relatief jong en historisch uniek is. We hebben nu geen mechanisme om ons tegen dit soort onderdrukking te verzetten, "maar het zou goed zijn als liberalen zich er in ieder geval meer bewust van zouden zijn.

Dr. Jorn Janssen is wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting en eindredacteur van Liberale Reflecties. Eerder publiceerde hij Het gevaar van geloof (2018) en Max Stirner and the Political Theology of Fanaticism (2024). In de tussentijd werkt hij rustig verder aan een boek over complottheorieën.

Literatuurlijst

- Bovens, M., & Wille, A. *Diplomademocratie: Over de spanning tussen meritocratie en democratie*. Bert Bakker. 2011.
- Burnham, J. *The managerial revolution: What is happening in the world*. John Day Company. 1941.
- Fastenau, J.. Helft linkse kiezers wil immigratie beperken, maken zich vooral zorgen om opvangtekort en polarisatie. *EenVandaag*. 2024, 10 oktober. URL: <https://eenvandaag.avrotros.nl/panels/opiniepanel/alle-uitslagen/item/helft-linkse-kiezers-wil-immigratie-beperken-maken-zich-vooral-zorgen-om-opvangtekort-en-polarisatie/>
- Gentile, G. *Origins and doctrine of fascism*. Trans. A. Gregor. Transaction Publishers. 2005|1927.
- Gramsci, A. *Selections from the prison notebooks*. Vert. & Ed. Door Q. Hoare & G. N. Smith. International Publishers. 1971.
- Kanne, P. & Van der Schelde, A. Immigratie blijft electorale verhoudingen bepalen; ten faveure van de PVV, *Ipsos I&O*. 2024, 27 september. URL: <https://www.ipsos-publiek.nl/actueel/immigratie-blijft-electorale-verhoudingen-bepalen-ten-faveure-van-de-pvv/>
- Luxemburg, R. *Sozialreform oder Revolution?* Musaicum Books. 2019|1899.
- Mills, C. W. *The power elite*. Oxford University Press. 1956.
- Noe-Bustamante, L. Latinos' Views on the Migrant Situation at the U.S.-Mexico Border. *Pew Research Center*. 2024, 4 maart. URL: <https://www.pewresearch.org/race-and-ethnicity/2024/03/04/latinos-views-on-the-migrant-situation-at-the-us-mexico-border/>
- Penner, M. In Context: Donald Trump tells Christians they 'won't have to vote anymore'. *PolitiFact*. 2024, 29 juli. URL: <https://www.politifact.com/article/2024/jul/29/in-context-donald-trump-tells-christians-they-wont/>
- Reid, T. Trump tells Christians they won't have to vote after this election. *Reuters*. 2024, 28 juli. URL: <https://www.reuters.com/world/us/trump-tells-christians-they-wont-have-vote-after-this-election-2024-07-27/>
- Ringle, A. Deutsche sehen Zuwanderung als mit großem Abstand drängendstes aktuelles Problem. *Welt*. 2016, 26 juli. URL: <https://www.welt.de/newsticker/news1/article157299832/Deutsche-sehen-Zuwanderung-als-mit-groessem-Abstand-draengendstes-aktuelles-Problem.html>

-
- Schmitt, C. *Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität*. Duncker & Humblot. 1922.
  - Schmitt, C. *Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus*. Duncker & Humblot. 1923.
  - Weber, M. *Wetenschap als beroep en roeping*. Vert. door E. Tellegen. Antwerpen: N. Samson NV. 1970|1917.
  - De Wit, A. Peiling: 76 procent van Nederlanders wil immigratie "fors omlaag", *Cultuur onder vuur*. 2024, 26 januari. URL: <https://cultuurondervuur.nl/artikelen/peiling-76-procent-van-nederlanders-wil-immigratie-fors-omlaag>

---

1. URL: <https://www.rtl.nl/nieuws/politiek/artikel/5425576/ministerie-buitenlandse-zaken-ambtenaren-sit-stil-protest>

2. URL: <https://www.telegraaf.nl/nieuws/2107687974/enquete-65-van-nederlanders-wil-inperking-immigratie>

Democratie in het buitenland

Interview met Koen Petersen over de eerste maanden van president Donald Trump

door Karel Wijdeveld

Koen Petersen is politicoloog en opinielider met een scherp oog voor de dynamieken van de Amerikaanse politiek. In dit interview neemt hij ons mee in zijn persoonlijke reis: van zijn eerste kennismaking met de Amerikaanse politieke literatuur tijdens zijn studie tot zijn kritische blik op de recente presidentiële ontwikkelingen. Zijn analyses geven inzicht in de complexe wisselwerking tussen gevestigde politieke instituties, mediaframing en anti-establishment trends – thema's die niet alleen de Amerikaanse politieke arena kenmerken, maar ook bredere

implicaties hebben voor het internationale politieke debat.

Wanneer en waardoor is jouw fascinatie voor de Amerikaanse politiek begonnen?

Toen ik politicologie studeerde, zocht ik boeken die de moeite waard waren om te lezen en om mijzelf te verdiepen in de politiek. Op dat moment gingen al die politiek relevante boeken eigenlijk alleen maar over Amerikaanse politiek. Zo ben ik in aanraking gekomen met de Amerikaanse politiek en voor ik het wist verslond ik het ene boek na het

---

andere. Het eerste boek dat ik las uit dit genre was *The Power Game* van Hedrick Smith, een journalist van *The New York Times*. Dit boek beschrijft de wijze waarop de Amerikaanse politiek daadwerkelijk in elkaar zit, in de periode vanaf de Tweede Wereldoorlog tot rond mijn studententijd. Door dit boek, maar ook andere werken en studies, heb ik ook een zekere fascinatie voor Nixon gekregen.

Heb je ook een fascinatie voor Trump?

Ik heb geen bijzondere fascinatie voor Trump, zoals ik die voor Nixon wel heb. Het is evenwel een fascinerende president. Doordat hij heel veel dingen anders doet dan zijn voorgangers, zoekt hij de grenzen op van het presidentschap. Zo kan hij wel eens de geschiedenis ingaan als een zogeheten *transformative president*. Dat is een type president dat het presidentschap fundamenteel anders achterlaat dan hoe hij het aantrof. Andrew Jackson was zo'n president, die ook als voorbeeld fungeert voor Trump – het portret van Jackson hangt immers de *Oval Office*. Ook Abraham Lincoln en Franklin Roosevelt behoren tot die categorie. Trump heeft de potentie om tot dat rijtje te behoren, als hij bepaalde grenzen blijft opzoeken. Dat kan uiteindelijk positief of negatief uitpakken, maar hij zou op die wijze in ieder geval wel een historische president kunnen worden.

Voorafgaand aan de verkiezingen, voordat Biden wegviel, gaf je aan dat Biden eigenlijk de enige serieuze kandidaat was binnen de Democraten. Was het voor jou dan ook duidelijk dat Trump zou gaan winnen, op het moment dat Biden uit de race stapte?

Trump had naar mijn idee in ieder geval een sterke positie in de campagne tegen Biden.

Het wegvallen van Biden was echter wel een *game changer*, omdat een nieuw gezicht ook nieuwe kansen biedt in een publiek systeem zoals de Verenigde Staten hebben. Aan de andere kant speelde een fundamenteel probleem van de inflatie nog steeds een enorme rol. Twee derde van de Amerikanen heeft ook aangegeven dat zij in de periode van Bidens presidentschap er financieel op achteruit zijn gegaan. De oude wet luidt toch dat de economische positie van de Amerikaanse burgers heel belangrijk – zo niet doorslaggevend – is bij verkiezingen. Op dat onderwerp kon Harris zich ook niet positief onderscheiden van Biden: als snel bleek dat ze geen andere en eigen economische koers durfde te varen, waardoor ze op dat punt ook is afge-rekend door de kiezer.

Ondanks dat tegen verkiezingsdag aan tamelijk duidelijk was dat de winst voor Trump zou zijn, waren de meeste media – net als in 2016 – erg voorzichtig in het noemen van Trump als uiteindelijke winnaar. Kun jij wellicht duiden wat er schuilgaat achter de angst die Nederlandse media voor Trump hebben?

Nederlandse media zijn nooit vriendelijk geweest tegenover Republikeinen. Recente-lijk hoorde ik dat slechts 13% van de Nederlanders op Trump zou hebben gestemd en Ronald Reagan kon destijds slechts rekenen op steun van 8% van de Nederlandse stemgerechtigden. Het is dus niet direct een angst voor Trump. Het is eerder een aversie tegen de Republikeinen. De Republikeinen worden dan ook doorgaans als 'idiot', 'gek' of 'heel rechts' gekarikaturiseerd. In 2008 heeft de Universiteit van Amsterdam nog onderzoek naar gedaan naar *framing* in de media aangaande Amerikaanse presidents-

---

kandidaten en zittende presidenten. Daaruit bleek dat de vijf grote kranten en een paar grote zenders als zekere propagandamachine fungeerden voor de Democraten en toen, in 2008, voor Obama in Nederland. Blijkbaar is er binnen de Nederlandse media een fascinatie voor de Democraten.

Denk je dat een overduidelijke hang naar de Democraten in de media ook een voedingsbodem kan zijn voor irritatie, onvrede en misschien zelfs antidemocratische tendensen, nu de andere zijde van het politieke spectrum niet wordt uitgelicht?

De berichtgeving van de Nederlandse media over de Amerikaanse politiek is niet zozeer incorrect, maar wel vaak incompleet. Door het niet aangeven of doorgeven van bepaalde informatie kan er zodoende een zeer vertekend beeld ontstaan. Een bekend voorbeeld in dit kader is de berichtgeving rondom het afschaffen van het federale recht op abortus door het Amerikaanse Hoogerechtshof, het terugdraaien van de welbekende zaak *Roe v. Wade*. Op dat moment was er vooral aandacht voor staten waarin de abortuswetgeving strenger werd en abortusrechten werden ingeperkt naar aanleiding van deze zaak. Er werd echter heel weinig aandacht besteed aan staten waar de wetgeving veel liberaler werd naar aanleiding van deze rechterlijke beslissing – ook veel liberaler dan we in Nederland gewend zijn en verstrekkender dan we mogelijk zouden willen. In dat geval was het goed geweest als toen beide kanten waren belicht, maar dat geldt nog steeds. Op het moment ontbreekt vaak de context van Trumps handelen, waardoor zijn acties niet in een breder kader kunnen worden geplaatst. Dat beïnvloedt de beeldvorming van Trump op een negatieve manier en mensen

zouden daar negatieve voorbeelden uit kunnen halen. Die berichtgeving komt ook omdat hij ‘anti-establishment’ is. Zo is hij een voorbeeld voor anti-establishment politici in Europese landen en in Nederland. Door die kant zonder Amerikaanse context in slecht daglicht te zetten, dragen de media natuurlijk niet bij aan het wegnemen van bepaalde onvrede en irritatie.

Wat zeggen de uiteindelijke twee presidentskandidaten (Donald Trump en Kamala Harris) over het Amerikaanse politieke landschap en de staat van de Amerikaanse democratie?

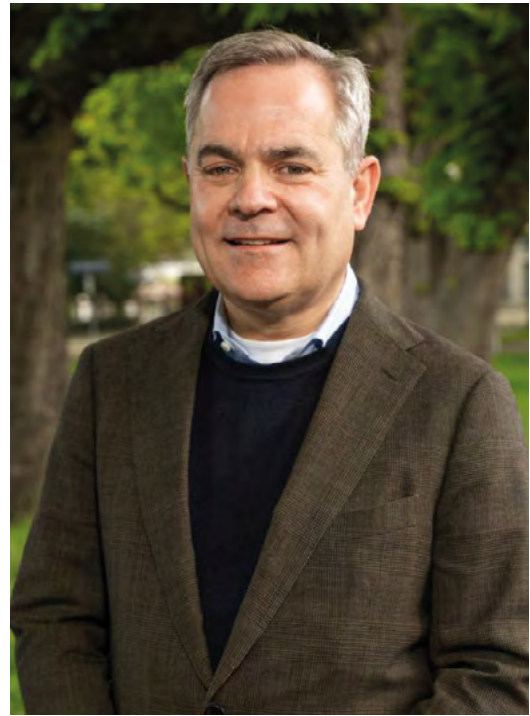
De overwinning van Trump was natuurlijk geen *landslide*, maar wel een afgetekende overwinning gezien de meerderheid van de Republikeinen in het Huis en in Senaat. In die zin is er dus wel een overduidelijke keuze gemaakt voor anti-establishment. Dat laat zien dat de kloof tussen overheid en burger enorm is gegroeid voorafgaand aan de verkiezingen en dat veel burgers geen vertrouwen meer hadden in politici, die ze eerder wel het vertrouwen hadden gegeven. Er was dus behoefte aan iemand die weer een luisterend oor zegt te bieden voor de reële, dagelijkse problemen van de Amerikaanse burger. Trump snijdt punten aan die veel ontevreden en radeloze burgers een houvast kunnen bieden. Ondanks het gegeven dat Trump een multimiljonair is, die in een gouden appartement woont en een eigen vliegtuig heeft, staat hij wel dicht bij de doorsnee kiezer, de ‘gewone man’, dan de meeste Democraten. De kandidaat die de Democraten hebben afgeleverd, Kamala Harris, is in die zin geen tactische zet geweest. Harris vertegenwoordigt immers het establishment waar zoveel burgerlijke onvrede over heerst. Bovendien

---

heeft ze uit haar keuzes laten blijken dat ze niet weet hoe de gewone burger denkt. Waar Donald Trump bijna drie uur lang te gast was in de podcast van Joe Rogan en zodoende bijna zestig miljoen Amerikanen bereikte, koos Harris voor een tamelijk kort interview bij FOX waarmee ze slechts negen miljoen Amerikanen bereikte. De politicus die het medium van zijn tijd beheerst, wint de verkiezingen. Diegene weet immers het volk te bereiken. Dat is ook nu weer gebleken.

Trump zetelt nu enkele weken in het Witte Huis, waardoor een finaal oordeel over zijn optreden lastig is te geven. Op welke aspecten zouden wij gezien zijn vorige ambtstermijn specifiek moeten letten de komende tijd?

Wat in ieder geval van belang is, is dat Trump toen geen ervaring had en nu wel. Daarnaast heeft Trump nu meer 'haast' ten opzichte van zijn vorige ambtstermijn. Op dat moment lag een ambtstermijn van acht jaar in het verschiet, waardoor een president minder haast ervaart met het doorvoeren van veranderingen. Die haast heeft hij nu wel, zeker aangezien de tussentijdse verkiezingen alweer in november 2026 zijn. Die tussentijdse verkiezingen kunnen natuurlijk betekenen dat hij zijn meerderheid kwijtraakt in het Huis of in de Senaat, of beide. In het Huis is die meerderheid momenteel erg mager. Aangezien de zittende president altijd wel een paar zetels verliest bij de tussentijdse verkiezingen in het Huis is het bijna uitgesloten Trump die meerderheid behoudt na de komende verkiezingen. Tot die tijd is hij is nog volledig op vlieghoogte. Daarom schiet hij nu ook als een wildeman die *executive orders* het land in om alles maar in beweging te zetten. Gezien de ervaring met Trump in zijn eerste termijn,

Koen Petersen

kan het echter wel zo zijn dat zijn uiteindelijke beleid rationeler blijkt te zijn dan nu wij nu inschatten op basis van de door hem gebezigde retoriek. Dat was namelijk ook het geval in zijn vorige ambtstermijn, waarin hij uiteindelijk een zeer schappelijk buitenlandbeleid neerzette. Maar toch blijft het afwachten: Trump heeft immers een grillig en impulsief karakter.

Recent gaf je aan dat we Trumps uitspraken niet te letterlijk, maar wel serieus moeten nemen. Zijn uitspraken gaan gepaard met een retoriek die enerzijds ertoe leidt dat bepaalde groepen kunnen worden geschaad. Anderzijds kan deze retoriek ook noodzakelijk zijn om ongemakkelijke, ingeburgerde problemen aan te kaarten. Denk je dat

---

zijn retoriek bijdraagt aan een versterkte democratie of dient emotie toch altijd buiten de politiek te blijven?

Ik denk dat de retoriek van Trump wel zijn onderliggende beleidsprogramma weergeeft of samenvat. Zijn beleidsprogramma is er natuurlijk op gericht dat de Verenigde Staten eerst hun eigen belangen zullen willen behartigen, voordat ze een ander zullen helpen. Dat beleidsprogramma en die retoriek zetten het democratisch debat wel op scherp, aangezien hij daarmee een stem vertegenwoordigt die door een groot deel van de kiezers op dit moment wordt gesteund. Belangrijke thema's in het Amerikaans democratisch debat zijn nu eenmaal de economie en bestaanszekerheid. Dat zijn materiële zaken die een directe aanpak vereisen en derhalve ook een directe retoriek. Bovendien is een bepaalde retoriek soms nodig om de mensen via de media te bereiken. De rode draad in het Amerikaans democratisch debat zoals dat door de Democraten werd gevoerd, was al een tijdje zoek, nu de focus niet altijd lag op de zojuist genoemde materiële zaken, maar op meer immateriële kwesties als identiteitsvraagstukken. Die retoriek is derhalve nodig geweest om het debat ook onder de ontevreden burger weer op gang te krijgen.

Trump is daarnaast ook van plan om politieke vervolging aan te pakken, iets waar andere Amerikaanse presidenten ook mee te maken hadden. Is Trump bezig met het meer depolariseren van het debat of werkt hij juist polarisatie in de hand?

Trump gaf tijdens de inaugurele rede aan dat hij de politisering van het ministerie van Justitie wilde beëindigen. We zullen echter moeten afwachten of hij dat daadwerkelijk gaat doen. Met Trump weet je immers nooit

welke kant het op zal gaan.

Kan ons Europees democratische en liberale denken leren van Trumps *Realpolitik*?

De benadering die Trump kiest, kan hij kiezen omdat de Verenigde Staten een enorme mogendheid zijn met voldoende militaire kracht. Het is dan ook niet reëel om te verwachten dat Europese landen uit zichzelf voor een dergelijke wijze van geopolitiek bedrijven kiezen. Ook de Europese Unie is als mogendheid militair niet sterk genoeg. Bovendien heeft de Europese Unie te maken met een enorme en blijvende verdeeldheid omtrent het bedrijven van geopolitiek en omtrent het vestigen van een bepaalde kijk op de wereld. Toen de Amerikaanse staten gingen samenwerken waren het dertien koloniën die aan hun lot waren overgelaten, dóór dat lot in elkaars armen werden gedreven en zodoende heel veel meerwaarde zagen in samenwerking. Europa is daarentegen een verzameling van oude wereldrijken. Of het nu gaat om Italië, Portugal, Spanje, Nederland, Frankrijk, Scandinavische landen, Engeland: allemaal hebben ze een bepaalde trots en een imperialistisch verleden. Dat maakt het veel moeilijker om samen te komen tot een gedeeld buitenlandbeleid met onderliggende gedeelde waarden. Doordat de Europese Unie minder eensgezind is, bezitten we simpelweg niet de politieke macht om op die wijze op het wereldtoneel te verschijnen.

Doen de plannen aangaande een eventuele annexatie van Groenland door de Verenigde Staten afbreuk aan de geloofwaardigheid van de NAVO?

Als bondgenootschap heb je er heel veel baat bij om eenheid en daadkracht uit te stralen. Ingeval er bepaalde, gevoelige kwesties spe-

---

len, is het dan ook beter om die achter gesloten deuren te bespreken. Iedereen snapt dat het moeilijk is voor een groep van maar liefst 32 landen om tot een gemeenschappelijk standpunt of tot een bepaalde oplossing te komen. De discussie die daaraan voorafgaat moet echter niet publiekelijk worden uitgevochten. Ik denk wel dat de hele discussie over de veiligheid van Groenland – en wat dat voor de westerse veiligheid betekent – terecht is, omdat het een eiland is van weinig inwoners en enorme proporties waar Rusland en China ook in geïnteresseerd zijn. Bovendien is Groenland door het smelten van de van de Noordpool ook steeds beter bereikbaar. Je moet er echter voor waken dat de discussie niet onbeheerst en ongecontroleerd plaatsvindt, met ronkende retoriek over annexatie en militaire invasies. Indien dat wel gebeurt, zoals nu, is dat geen teken van kracht.

De Verenigde Staten hebben altijd een terughoudende, zo niet vijandige relatie met het Internationaal Strafhof gehad. Vind je die terughoudendheid of vijandigheid terecht of is het vrij kunnen opereren door het Internationaal Strafhof noodzakelijk voor het waarborgen en in stand houden van democratische en liberale waarden?

De Verenigde Staten hebben altijd de keuze gemaakt om zich niet ondergeschikt te maken aan andere nationaliteiten of entiteiten. In die lijn hebben Amerikaanse presidenten al sinds de oprichting van het Hof tijdens het presidentschap van George W. Bush gezegd dat de Verenigde Staten geen lid zullen worden van het Internationaal Strafhof. Dat zij daarvoor kiezen, snap ik vanuit de bedrading van het land, alhoewel ik het jammer vind. De ingrepen die nu plaatsvinden maken het functioneren van een internationaal hof immers haast

onmogelijk. Vanuit Nederlands perspectief is het extra spijtig, aangezien wij als klein land heel erg afhankelijk zijn van een internationale rechtsorde waarin mensen zich aan de regels houden, waarin je weet waar je aan toe bent en dat je ook op die manier een goede balans tussen economie, politiek en militair kunt handhaven. Dat vertrouwen en die voorspelbaarheid is voor Nederland belangrijk om internationaal goed uit de voeten te kunnen. Bovendien is een goed functioneren van het Internationaal Strafhof in het bijzonder voor ons van belang, indien Nederland te maken heeft of krijgt met een oorlog die relatief dicht bij ons plaatsvindt.

Tot slot: welk boek zou je iedereen kunnen aanraden om enig vat te krijgen op Amerikaanse politiek, in het licht van de aankomende paar jaar?

Het boek wat ik eenieder in ieder geval zou aanraden, is het boek dat ik reeds noemde, namelijk *The Power Game* van Hedrick Smith. Het dateert alweer uit 1987, maar het geeft een mooi beeld van hoe de Amerikaanse politiek in elkaar zit. Een ander boek dat ik zou aanraden is *The Survivor*, geschreven door John F. Harris. Dit boek gaat over het presidentschap van Bill Clinton. Het behandelt op fraaie wijze de periode waarin de giftige polarisatie in de Amerikaanse politiek begon, terwijl er achter de schermen continu hard werd gewerkt aan het sluiten van compromissen. Zodoende plaatst *The Survivor* de huidige periode in een historisch perspectief.

Drs. Karel Wijdeveld is wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting.

Democratie in het buitenland

De Bosnische kwestie

door Karel Wijdeveld

Dertig jaar geleden kwam door de totstandkoming en ondertekening van de Akkoorden van Dayton een einde aan de allesvernietigende Joegoslavische burgeroorlog. Het belangrijkste onderdeel van deze akkoorden zou de vierde bijlage worden. Deze bijlage vormde namelijk de nieuwe constitutie van Bosnië en Herzegovina (hierna: BiH), waardoor BiH op formele en artificiële wijze werd omgevormd tot een democratische rechtsstaat. Dertig jaar na dato heeft een democratische omwenteling evenwel nog altijd niet (volledig) plaatsgevonden. Hoewel er middels de constitutie van 1995 een poging is gedaan om de in de burgeroorlog ontstane

scheuren in het land te dichten, is de democratische gesteldheid van BiH anno 2025 niet veel beter dan in de jaren vlak na de oorlog.

Ondanks de magere democratische gesteldheid van BiH kreeg het land in december 2022 het kandidaat-lidmaatschap toegerekend door de Europese Raad. Zoals gezegd, voldeed en voldoet de democratische toestand in BiH niet aan de standaarden voor toetreding tot de Europese Unie. Met deze standaarden wordt gedoeld op de Criteria van Kopenhagen die in 1993 zijn opgesteld. Deze criteria vormen essentiële voorwaarden waaraan alle kandidaat-lidstaten moe-

---

ten voldoen om lid te worden van de EU. De reden voor toekenning van het kandidaat-lidmaatschap aan BiH was dan ook niet gestoeld op het gegeven dat BiH (bijna) aan al deze criteria zou voldoen, als wel op geopolitieke gronden.¹

Doordat BiH de afgelopen dertig jaar een verdeeld land is gebleven, is er namelijk ruimte geweest voor andere mogelijkheden als Rusland, China en Turkije om invloed uit te oefenen op politiek en economisch vlak in BiH. Gezien ruimte en mogelijkheden die nog altijd in BiH liggen om macht uit te oefenen, is er sprake van een zeker machtsvacuüm in het hart van Europa. Op dit vacuüm hebben zowel BiH, als de EU vooralsnog geen grip gekregen. De toekenning van het kandidaat-lidmaatschap door de EU aan BiH lijkt echter een concrete zet door de EU om alsnog die benodigde grip te verkrijgen.

De vraag die zich nu voordoet, is: hoe nu verder? De EU heeft door de toekenning van het kandidaat-lidmaatschap laten merken dat het serieus is inzake de eventuele toetreding van BiH tot de EU. Een toetreding zou vanwege geopolitieke gronden een goede zet zijn, omdat op deze wijze anti-Europese en antidemocratische tendensen (hopelijk) in de kiem kunnen worden gesmoord. De urgentie is er dus. Wat echter op het moment nog aan toetreding in de weg staat, is het gegeven dat BiH nog niet aan de vereiste Europese standaarden voldoet en bovendien steeds verder verwijderd lijkt te raken van deze standaarden. Een verdere afkalving van de democratie in BiH zou landen als Rusland, China en Turkije eens te meer de mogelijkheid bieden om nog meer antidemocratische en anti-Europese tendensen te

zaaien en te oogsten in het hart van Europa. Indien de EU zichzelf, de democratie en liberaal-democratische waarden serieus wil nemen, is een actievere mate van Europese interventie in BiH wellicht noodzakelijk.

Alvorens ik overga tot de bespreking van de kwestie om wel of niet over te gaan tot actievere Europese inmenging in BiH, zal ik eerst stilstaan bij de huidige politieke toestand in BiH. Vervolgens zal ik de inmenging van niet-Europese actoren bespreken, evenals de inmenging (het beleid) van de EU inzake BiH. Voorts zal ik kort ingaan op de meer algemene en wetenschappelijke discussie omtrent de wenselijkheid en noodzakelijkheid van liberaal-democratische interventie in niet-democratische of democratisch zwakke landen. Tot slot zal ik de besproken onderwerpen meenemen in een poging een antwoord te formuleren op deze concrete situatie.

Democratische en bestuurlijke onmacht

Op 12 maart 2024 kondigde de Europese Commissie aan dat de onderhandelingen met BiH aangaande de toetreding tot de EU spoedig zouden kunnen aanvangen. Dit bericht kwam na een aanloop van ruim anderhalf jaar, die begon op het moment dat de Europese Raad in december 2022 aan BiH het kandidaat-lidmaatschap had toegekend. De toekenning ging gepaard met het voorbehoud dat BiH vooreerst een behoorlijk aantal zeer belangrijke stappen diende te zetten in de richting van (met name) democratisering. In het persbericht van de Europese Commissie van 12 maart 2024 werd gesteld dat BiH ‘voortvarend aan de slag [is] gegaan met hoognodige hervormingen’ en Ursula

---

von der Leyen zelf aangaf dat ‘in iets meer dan een jaar er meer vooruitgang [is] geboekt dan in een heel decennium’. Dergelijke constatering en observaties stroken echter niet met de werkelijke politieke toestand in BiH.

Uit data van *Freedom House* blijkt dat BiH op democratisch vlak er momenteel slechter voor staat dan in de tien tot twintig jaar ervoor.² Hoewel er door de samenvoeging van de strijdkrachten van de Servische federatie en de federatie van BiH twintig jaar geleden een zeer positieve ontwikkeling plaatsvond inzake de Bosnische eenwording, is er sindsdien met name sprake van een toename aan antidemocratische en zelfs secessionistische ontwikkelingen. In de jaren na de militaire eenwording zinspeelde de premier van Republika Srpska (hierna: RS) Milorad Dodik op een onafhankelijk RS, oordeelde het EHRM dat de etnische bepalingen uit de Bosnische constitutie in strijd zijn met bepalingen uit het EVRM en pleitte diezelfde Dodik voor een daadwerkelijk referendum omtrent de onafhankelijkheid van RS.

Ook in de afgelopen jaren zijn er zorgelijke ontwikkelingen omtrent de democratie in BiH. Zo had RS in juli 2023 een wet aangenomen die de mediavrijheid ernstig belemmerde, nam diezelfde entiteit in juli 2024 ook een wet aan teneinde zichzelf controle te verschaffen over de Centrale Kiescommissie, werden de nationale verkiezingen van oktober 2022 gekenmerkt door ‘wantrouwen in openbare instellingen en etnisch verdeeldheid zaaiende retoriek’, waren de gerechtelijke vervolgingen naar aanleiding van deze verkiezingen betreffende stemfraude te zwak en zonder resultaat en werden de lokale ver-

kiezingen in februari 2023 gekenmerkt door een zeer lage opkomst, incidenten en stemfraude. De Europese Commissie constateerde zodoende dat er in BiH over het algemeen geen sprake is van een gunstig democratisch klimaat, daar het maatschappelijk middenveld niet wordt gewaarborgd en de democratische ruimte voor discussie en tolerantie niet wordt gestimuleerd.³

Servisch secessionisme

De grootste sta-in-de-weg voor BiH om toe te werken naar werkelijke democratisering en uiteindelijke toetreding tot de EU is reeds enkele keren genoemd, te weten: RS. RS is één van de twee federaties die tezamen BiH vormen. De andere federatie is de federatie van Bosnië en Herzegovina (ook wel bekend als de Bosniak-Kroatische Federatie of Moslim-Kroatische Federatie). Het presidentschap van BiH duurt vier jaar en bestaat niet uit een enkel persoon, maar uit drie leden. Elk lid vertegenwoordigt één van de drie bevolkingsgroepen in BiH (de Bosniakken, Kroaten of Serviërs) en is afwisselend acht maanden voorzitter van het presidentschap.

Dit afwisselend presidentschap brengt de nodige problemen met zich mee. Eén van deze problemen is dat extreme vormen van nationalisme een belangrijke factor zijn in de Bosnische politiek. Door het wisselend presidentschap beoogt elk lid de meest gunstige vertegenwoordiger te zijn voor zijn of haar bevolkingsgroep. Deze populariteitspolitiek werkt nationalisme en daarmee een blijvende strijd tussen verschillende bevolkingsgroepen in de hand en heeft bovendien voor het grootste gevaar voor de Bosnische democratie gezorgd, namelijk de hiervoor reeds genoemde Bosnisch-Servische politicus Mi-

---

lorad Dodik.

Milorad Dodik functioneerde tussen 2018 en 2022 als afgevaardigde van de Servische bevolkingsgroep in het Bosnisch presidentschap. De jaren ervoor, van 2010 tot en met 2018, was Dodik reeds president van RS. Onder aanvoering van Dodik heeft RS zich in deze periode steeds meer ingelaten met secessionistische en antidemocratische tendensen. Zodoende heeft RS zich ook steeds meer afgezet tegen democratisering en stabilisering van BiH.

Sinds 2022 is Dodik wederom president van RS en is de secessionistische en antidemocratische retoriek toegenomen. In dit kader ondermijnde Dodik meermaals het gezag van de Office of the High Representative (hierna: OHR), door beslissingen van de OHR niet uit te voeren en door te dreigen met arrestatie en deportatie van de vertegenwoordiger van de OHR, Christian Schmidt (de OHR is met de Akkoorden van Dayton ingesteld om toe te zien op het goede verloop van het democratiseringsproces in BiH). De beslissingen van de OHR, die Dodik niet wilde uitvoeren, waren op hun beurt een reactie op enkele wetten die eerder waren uitgevaardigd door Milorad Dodik. Deze wetten zagen erop dat RS zich voortaan zou kunnen onttrekken aan judiciële beslissingen van het constitutioneel hof van BiH en van beslissingen van de OHR. Deze door RS uitgevaardigde wetten hadden de intentie de weg vrijer te kunnen maken voor de afscheiding van RS van BiH. Op 26 februari jl. werd Dodik door het constitutioneel hof van BiH veroordeeld tot een celstraf van één jaar, wegens het uitvaardigen van deze wetten. Sindsdien is

de rust echter niet wedergekeerd in BiH. Integendeel – Dodik verwierp de uitspraak, RS nam direct nieuwe wetten aan waardoor RS niet meer onderhevig zou zijn aan politieel en judicieel staatsoptreden en op 7 maart jl. heeft de *European Union Force* extra troepen uitgezonden om de veiligheid en stabiliteit in BiH te ondersteunen en te bewaren.

Machtsvacuüm in het hart van Europa

De antidemocratische en secessionistische krachten die de afgelopen tien tot twintig jaar zijn vrijgekomen in BiH worden ondersteund door Rusland, dat vanwege de Slavische (specifiek Servische) etniciteit RS sinds jaar en dag ondersteunt en beïnvloedt. Deze beïnvloeding van RS werkt uiteindelijk op negatieve wijze door op de eenwording en het democratiseringsproces in BiH. Zo was het Rusland dat in 2021 de aanval inzette op de rol van de HR, dreigde de Russische ambassadeur in BiH met vergelijkende acties als in Oekraïne indien BiH zou toetreden tot de NAVO, en worden de secessionistische campagnes van Milorad Dodik gefinancierd door Moskou.⁴ Dit is slechts een greep uit een behoorlijke hoeveelheid vormen van buitenlandse inmenging. Daarnaast is er immers nog sprake van Russische (en Chinese en Turkse) invloed op andere thema's, zoals de Bosnische economie, energiesector, media en cultuur (religie).

Dat verschillende mogelijkheden – met name Rusland – vrij spel krijgen om hun invloed uit te oefenen op BiH, duidt op een zeker machtsvacuüm in het hart van Europa. Hierdoor wordt de eenheid, kracht en weerbaarheid van de EU ondermijnd; iets

---

waar voormalig voorzitter van de Europese Commissie Jean-Claude Juncker in 2018 reeds voor waarschuwde in zijn Staat van de Unie-toespraak. Hoewel het huidige beleid van de EU inzake BiH door de toekenning van het kandidaat-lidmaatschap aan BiH enigszins duidt op een meer pragmatische aanpak, is een actievere en meer vastberaden houding noodzakelijk om te reageren op antidemocratische en secessionistische invloeden en om uiteindelijk het democratiseringsproces op effectieve wijze in goede banen te leiden.

Een actievere en meer vastberaden houding zou een radicale verandering zijn ten opzichte van het EU-beleid aangaande BiH in de afgelopen tien jaar. In de periode tussen 2016 en nu heeft het EU-beleid ten aanzien van BiH zich vooral gekenmerkt door een gebrek aan politieke daadkracht. Uit angst voor het nemen van bepaalde risico's in beleidsvoering (omdat radicalere keuzes mogelijk zouden uitmonden in grotere dreigingen voor de Bosnische democratie), is het EU-beleid gericht geweest op 'behoud' en 'continuïteit'. Dit heeft er onder meer voor gezorgd dat de EU heeft afgezien van een top-down-benadering en niet het voortouw heeft willen nemen in het omvormen en verbeteren van democratische instellingen. Door deze passiviteit en (in zekere mate) afwezigheid van de EU in BiH zijn vaak ook de verkeerde prioriteiten op de agenda gezet omtrent het democratiseringsproces. Deze wijze van beleidsvoering heeft in de loop der jaren gezorgd voor een stagnering en afnemend geloof in het democratiseringsproces (Bargués & Morillas 2021).

Westerse interventie als morele plicht

In de periode voorafgaand aan 2016 was het EU-beleid behoorlijk anders. Dit eerdere beleid was erop gericht de liberaal-democratische waarden en de liberaal-democratische staatsvorm uit te dragen en te implementeren in landen die deze waarden niet uitdroegen en deze staatsvorm nog niet hadden. Zowel de Europese veiligheidsstrategie (EVS) uit 2003 als het Europees nabuurschapsbeleid (ENB) uit 2004 zijn gebaseerd op de veronderstelling dat de EU, om interne veiligheid te bereiken en haar invloed internationaal te vergroten, potentiële lidstaten zou moeten transformeren door het EU-model van goed bestuur en democratie te exploiteren. Al in 1999 had de EU het stabilisatie- en associatieproces (SAP) gelanceerd, waarmee een strategisch kader werd geïntroduceerd om de landen in de Westelijke Balkan zo goed en zo snel mogelijk om te vormen tot waardige kandidaat-lidstaten. In het geformuleerde kader merkte de Europese Commissie op dat voor de totstandkoming en instandhouding van een werkbare en weerbare democratische rechtsstaat intensieve bemoeienis van de EU noodzakelijk is, aangezien dergelijke doelstellingen 'niet op zuiver nationale basis kunnen worden bereikt'.⁵

De gedachte dat liberaal-democratische landen en mogendheden de morele plicht zouden hebben om zich te mengen in niet-liberaal-democratische landen, is enkele jaren voorafgaand aan de totstandkoming van dit strategisch kader reeds onderschreven door de Amerikaanse rechtswetenschapper Thomas Franck. In zijn essay *The Emerging Right to Democratic Governance* pleitte Franck

---

voor een ‘internationaal recht op democratie’. Dit internationaal recht op democratie ziet op een zekere morele plicht van liberaal-democratische staten om te interveniëren in andere, niet-liberaal-democratische staten, teneinde deze te ‘democratiseren’. Een dergelijke interventie zou volgens Franck met name legitiem zijn in de situatie waarin de niet-democratische staat in oorlog zou zijn. Democratieën zouden namelijk volgens Franck ‘vrede’ impliceren, waardoor het democratiseren van een niet-democratische staat haast automatisch zou leiden tot vrede (Franck 1992, p. 89-90).

In het omwentelingsproces van een niet-democratie naar een democratie dient volgens Franck de staat uiteindelijk toe te werken naar een werkbare en weerbare democratie. Ook in dit proces kan externe hulp echter noodzakelijk zijn. Ten aanzien van deze noodzakelijkheid wijst Franck op jonge, fragiele democratieën, waarbinnen vaak nog onopgeloste, interne conflicten huizen. Om ervoor te zorgen dat ook deze democratieën niet zullen terugvallen in hun oude staat van oorlog, is het de taak van de internationale gemeenschap om actief toezicht te blijven houden op het democratiseringsproces (Franck 1992, p. 76-88).

Tegenover de visie van Franck staat (onder meer) het denken van Chantal Mouffe. Mouffe benadrukt de negatieve zijde van externe inmenging. In haar boek *On the political* ageert ze tegen het door (onder meer) Thomas Franck verdedigde internationaal recht op democratie (Mouffe 2005). Volgens Mouffe is de drang om voor elke prijs een democratie te implementeren een oppervlakkige obsessie. Een dergelijke drang zou eerder

duiden op een verlangen dat is gefundeerd op een gebrek aan begrip over wat er in een samenleving daadwerkelijk speelt en wat er derhalve echt nodig zou zijn om een werkbare en weerbare democratie te bereiken.

Mouffe meent dat het oneindige geloof in de superioriteit van de liberale democratie juist de door liberaal-democraten zo gekoesterde dialoog ondermijnt. De voorstanders van universele implementatie van de liberale democratie erkennen immers uitsluitend de liberale democratie als staatsvorm. Hierdoor wordt er in zekere zin neergekeken op eenieder die niet direct een voorstander is van de liberale democratie. Door deze rigide tegenstelling wordt volgens Mouffe het ‘antagonistisch potentieel’ versterkt en ligt eerder frictie en strijd op de loer dan daadwerkelijke democratisering (Mouffe 2005, p. 1-2, 15-16, 83-103). Een neutralere opstelling zou derhalve juist en wenselijk zijn.

De visie die Mouffe presenteert is in lijn met het latere EU-beleid inzake BiH. Waar begin deze eeuw de EU zich graag wilde profileren als voortrekker van de liberaal-democratische kar is de EU in het uitdragen van haar ideologie later terughoudender geworden. Zoals gezegd, is op het gebied van externe inmenging de focus verschoven van een top-down-benadering naar een bottom-up-benadering. Door een bottom-up-benadering te hanteren, beoogde de EU zich minder te richten op monitoring, controle en toezichthouden en zich meer te richten op particuliere kwesties en belangen. De wens om zich terughoudender, minder ideologisch en minder dwingend op te stellen, ging gepaard met de idee dat een democratische omwenteling in BiH op een geleidelijke, natuurlijke wijze zou moeten

---

plaatsvinden. Zodoende werd het project om BiH tot een werkbare en weerbare democratie om te vormen er één van de lange termijn. Dit, in tegenstelling tot de eerdere intentie van de EU om BiH actief te begeleiden om het land zo goed en zo snel mogelijk om te vormen tot een waardige kandidaat-lidstaat.⁶

Neutraliteit: ondermijning van de realiteit?

De visie van Mouffe is in beginsel niet onbegrijpelijk. Het blind opdringen van een staatsvorm, bepaalde waarden en een algehele ideologie ondermijnt in zekere zin de dialoog die uiteindelijk nodig is voor een democratie. Anderzijds kan deze visie worden gezien als een te abstracte en te moralistische, die dóór dat abstracte moralisme juist kan leiden tot onverschilligheid jegens en ondermijning van de concrete werkelijkheid.

Door de EU is aan het einde van de vorige eeuw en aan het begin van deze eeuw rekening gehouden met die concrete werkelijkheid. De concrete werkelijkheid was dat BiH door de Bosnische burgeroorlog een volkomen gepolariseerd land was. Het was voor de EU toentertijd duidelijk dat verschillende de bevolkingsgroepen in kwestie niet zomaar nader tot elkaar zouden komen. Een daadkrachtige vorm van bemoeienis zou dan ook de enige manier zijn om BiH tot een kandidaat-lidstaat te maken. Een natuurlijke bottom-up-benadering zou daarentegen absoluut onrealistisch zijn in een land waarin bevolkingsgroepen (nog altijd) lijnrecht tegenover elkaar staan. Daar komt nog bij dat de Bosnische bevolking uit historisch oogpunt ook een daadkrachtige vorm van regeren gewend was, en wel in de vorm en persoon van Josip Broz Tito.

Inmiddels is gebleken dat een neutralere en passievere opstelling van de EU niet heeft gewerkt. De rigide splitsing en tegenstelling tussen de verschillende bevolkingsgroepen is nog altijd merkbaar en dreigt zelfs met de dag te verergeren. Het gebrek aan daadkracht in het EU-beleid wordt door de Bosnische bevolking thans ervaren als een groot gemis, waardoor het geloof in democratisering van BiH en uiteindelijke toetreding tot de EU is afgenomen (Stollenwerk e.a. 2021).⁷

Daarnaast is er door het afzien van een snelle en goede democratische omwenteling en het aannemen van meer terughoudend beleid de ruimte geboden aan onder meer Rusland. Dit land heeft de afgelopen decennia gretig gebruikgemaakt van de ruimte die door de EU is geboden in BiH, en daar merkt de EU nu de gevolgen van. De staat van de democratie is sinds het einde van de oorlog nog niet zo slecht geweest en de ondermijning van democratische waarden wordt blijvend gevoed door Russische invloeden.

Kiezen voor neutraliteit is niet direct de juiste keuze. Om te beginnen is het überhaupt een onmogelijke opgave om te verklaren wat 'juist', 'goed' of 'kwaad' is. In dat geval getuigt het oordeel dat neutraliteit de juiste keuze is eens te meer als een ontkenning van de werkelijkheid en als een hoge mate van ongefundeerde ijdelheid. Bovendien is de keuze voor neutraliteit uiteindelijk ook een keuze. Het is een keuze voor het ontwijken van lastige kwesties die inherent zijn aan de complexiteit van de werkelijkheid, een keuze voor het ontberen van moed en – in dit geval – een keuze voor het tekortdoen van de lotsbestemming van de EU, BiH en de democratie in haar geheel.

Indien de EU daadwerkelijk op haar strepen wil staan om de democratie en de liberaal-democratische waarden te verdedigen, is durf om BiH stevig bij de hand te nemen in het democratiseringsproces niet alleen wenselijk, maar bovenal noodzakelijk. Een intensievere inmenging is immers nodig om het democratiseringsproces in BiH weer werkelijk op gang te krijgen, opdat het land uiteindelijk zal voldoen aan de Kopenhagen-criteria. Pas op het moment dat toetreding op deze volwaardige wijze kan plaatsvinden, is de toetreding van BiH niet alleen een overwinning voor BiH zelf. Ook zou het een welkome overwinning zijn voor Europa in zware tijden voor Europees liberale en democratische waarden.

Karel Wijdeveld is wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting.

Literatuurlijst

- Bargués, P. & Morillas, P. 'From democratization to fostering resilience: EU intervention and the challenges of building institutions, social trust, and legitimacy in Bosnia and Herzegovina', in: *Democratization*, 2021, vol. 28, nr. 7, pp. 1319-1337.
- Franck, T.M. 'The Emerging Right to Democratic Governance', in: *The American Journal of International Law*, 1992, vol. 86, nr. 1, pp. 46-91.
- Mouffe, C. *On the Political*. London, 2005.
- Stollenwerk, E. e.a. 'Theorizing resilience-building in the EU's neighbourhood. Introduction to the special issue', in: *Democratization*, 2021, vol. 28, nr. 7, pp. 1219-1238.

1. Borrell Fontelles, J. 'The geo-political imperative for the EU is to both widen and deepen', *European Union External Action*, 27 juni 2022.
2. Anđelić, N. 'Nations in Transit 2024. Bosnia and Herzegovina', *Freedom House* 2024.
3. Commissiedocument 691 van 2024, laatste definitieve versie.
4. Stanicek, B. & Caprile, A. 'Russia and the Western Balkans. Geopolitical confrontation, economic influence and political interference', *Europees Parlement*, 18 april 2023; W. Zweers e.a., 'Little substance, considerable impact Russian influence in Serbia, Bosnia and Herzegovina, and Montenegro', *Clingendael*, 2023; *The House of Commons Library*, 'Bosnia and Herzegovina. Secessionism in the Republika Srpska', 29 april 2024.
5. Commissiedocument 235 van 1999, laatste definitieve versie.
6. Vuletić, D. 'The new dynamic of Europe. What can BiH hope for?', *Friedrich Ebert Stiftung* 2019.
7. *Regional Cooperation Council 'Balkan Barometer 2024 Public Opinion'*, 2024.

Interview met Robbert Wigt over verbindende en confronterende retoriek

door de redactie

Robbert Wigt is taalkundige, schrijver, leraar en expert op het gebied van politieke retoriek. Met zijn grondige analyses weet hij de taal van prominente Nederlandse politici te ontleden en te duiden. In zijn boek *Supergaaf* (2023) over de retoriek van Mark Rutte legt hij bloot hoe de premier met een zorgvuldig gekozen mix van verbindende taal, strategische ontwijkingen en empathische statements politieke steun weet te winnen en te behouden. Half mei verschijnt van Wigt een vergelijkbaar boek over Geert Wilders, waarin hij de confronterende en directe stijl van de PVV-leider onderzoekt met de titel *Kopvoddentaal* (Uitgeverij Brooklyn, ISBN: 9789492754707). In dit interview bespreken we de invloed van politieke retoriek op het publieke debat en de

democratie. Hoe bepalen de verschillende stijlen van Rutte en Wilders de toon van de democratische dialoog? Welke risico's en kansen brengen hun retorische keuzes met zich mee? En wat zegt dit alles over de toekomst van de democratie in een tijdperk waarin sociale media en soundbites steeds dominanter worden? Wigt neemt ons mee in zijn inzichten en biedt een kritische blik op de taal die onze democratie vormt.

In je boek schrijf je dat Rutte een “gereedschapskist” aan retorische middelen heeft. Welke van die middelen denk je dat het beste is om mensen te overtuigen en mensen aan zijn kant te winnen?

Ik denk niet dat overtuigingskracht in één enkel middel zit. Juist de samenhang tussen verschillende middelen zorgt voor effect. Als ik iets moet aanwijzen dat typisch is voor Rutte, dan is het zijn versterkende taalgebruik, met veel hyperbolen en intensiverders. Hij zegt bijvoorbeeld: *‘Covid-19 is de grootste pandemie in honderd jaar,’* of *‘De financiële crisis was de zwaarste sinds de Tweede Wereldoorlog,’* en *‘De stikstofcrisis is de grootste crisis die ik in mijn politieke carrière heb meegemaakt.’* Rutte gebruikt graag de overtreffende trap.

Daarnaast is hij buitengewoon bedreven in zowel woordkeuze als formuleringen. Als hij een term als *‘chefsache’* gebruikt, dan wordt de crisis plotseling gekoppeld aan dat begrip, in plaats van dat de crisis zelf centraal staat. Op dat gebied is hij uiterst handig – hij weet zich met taal vaak uit lastige kwesties te redden.

Een ander kenmerkend element is zijn gebruik van dissociatie. Hij kan bijvoorbeeld zeggen: *‘Ik sluit de PVV niet uit, maar de kans dat we ermee gaan regeren is nul.’* Dat is typisch Rutte. Hij weet precies hoe hij zijn woorden zo moet kiezen dat hij ruimte houdt zonder zich vast te leggen.

Welke technieken die Rutte gebruikt, zijn de meest effectieve om mensen te verbinden en om conflicten te neutraliseren?

Rutte was als premier enorm op consensus gericht en kon de politieke verschillen tot een minimum reduceren. In een debat begon hij vaak met te zeggen waarin hij het allemaal met een ander eens was. Daardoor kon een tegenstander moeilijker contrast maken.

Wanneer het gaat om mensen verbinden, moet ik toch denken aan zijn informele stijl.

De titel van het boek dat ik over hem heb geschreven is *Supergaaf*—een combinatie van het intensiverende *super* en het informele *gaaf*. Daarmee maakt hij zichzelf natuurlijk heel toegankelijk.

Toevallig heb ik laatst met mijn leerlingen zijn speech over de excuses voor het slavernijverleden geanalyseerd. Daarin deed hij precies wat volgens de klassieke retorica nodig is. Wanneer hij bijvoorbeeld het verdriet erkent, gebruikt hij talige middelen zoals de drieslag. Hij zegt dan: *“Eeuwenlang zijn in naam van de Nederlandse staat mensen tot handelswaar gemaakt, uitgebuit en mishandeld.”*

Daarnaast kan hij mensen heel goed het gevoel geven dat hij hen ziet en hun verdriet en zorgen erkent—maar hij doet dat zo behendig dat hij zelf geen schuld op zich neemt.

Ik moet nu ook denken aan het hoofdstuk over het debat met de toeslagouder. Daar zag je echt zijn zwakte. Wanneer het echt om emoties ging, had hij het moeilijk. Als hij gestrest is, schiet hij al snel in de argumentatie, omdat dat voor hem vaak goed heeft gewerkt—zeker als hij zich uit lastige situaties moest redden.

Een typisch verbindende premier is hij, denk ik, niet geweest. Behalve dan dat hij wél heel goed standpunten van andere partijen wist te kapen. Hij kon moeiteloos spreken in de taal van D66, de PVV en de ChristenUnie, en op die manier wist hij uiteenlopende groepen aan zich te binden.

Wilders is natuurlijk, wat betreft retorica, volledig tegenovergesteld aan Rutte, maar ook heel effectief. Wat denk je dat de meest effectieve middelen zijn die Wilders gebruikt?

© Lava | Sacha van den Haak

Ik weet niet zeker of ze *totaal* tegenovergesteld zijn, want er zijn ook veel parallellen. Neem de hyperbolen waar we het eerder over hadden—daar zit Wilders' taalgebruik vol mee. Hij zegt niet dat *de grenzen openstaan*, maar dat ze *wagenwijd* openstaan. Dat is iets wat ze allebei sterk hanteren.

Een belangrijk verschil is dat Wilders veel minder op consensus gericht is. Het maakt hem weinig uit of anderen het met hem eens zijn, mede omdat hij lange tijd andere partijen minder nodig had—al is dat nu veranderd.

Er zijn nog meer verschillen. Wilders is zeer actief op Twitter, terwijl Rutte dat nauwelijks was. Hij had wel een minister-president-account, maar met zijn persoonlijke account heeft hij volgens mij maar drie of vier tweets verstuurd. Daartegenover staat dat Wilders

juist veel minder interviews geeft. Daarnaast is Wilders' taalgebruik natuurlijk veel grover dan dat van Rutte.

Het lijkt me dat Rutte enerzijds representatief is voor zo'n verbloemende, verbindende stijl en Wilders juist voor een zeer confronterende, duidelijke en harde stijl. Welke stijl denk je dat beter is voor de democratie? Is het beter om te proberen te verbinden of is het beter om te proberen de problemen duidelijk te benoemen?

Verbinden en problemen benoemen hoeven natuurlijk geen tegenstelling te zijn. Nederland heeft van oudsher een sterke consensuscultuur en een parlement dat juist gericht is op het uitwisselen van argumenten. Als Wilders dat niet doet, weet men zich even geen raad.

In landen als Frankrijk en Engeland—historicus Henk de Velde heeft daarover geschreven—wordt retorisch of hoogdravend taalgebruik veel meer op prijs gesteld. In Nederland is dat anders. Wilders breekt juist heel sterk met die traditie, en dat maakt zijn stijl minder geschikt voor het Nederlandse model.

Democratie is uiteindelijk gericht op het overbruggen van meningsverschillen en het samenbrengen van verschillende groepen, inclusief minderheden. Wat dat betreft deed Rutte dat, naar mijn mening, beter.

Hoe schat je in een tijd van sociale media de toekomst van het publieke debat in? Gaan we verder in de richting van soundbites of komt er juist een tegenwicht in de vorm van een langzamer debat?

De geschiedenis is natuurlijk een aaneenschakeling van reacties op wat eraan voorafging, dus een tegenbeweging sluit ik niet uit. Maar

---

voorspellen kan ik dat niet. Ik denk wel dat mensen zich kunnen wapenen tegen de hendaagse soundbites. In het verkiezingsdebat van SBS6, bijvoorbeeld, kreeg Wilders veel ruimte, en door zijn gebruik van soundbites wist hij veel kiezers te overtuigen. Politieke partijen kunnen daar echter op inspelen door bijvoorbeeld eisen te stellen aan de spreektijd of de opzet van het publiek. Een NOS-debat op de avond voor de verkiezingen is vaak veel ordelijker en overzichtelijker, en daarin is Wilders veel makkelijker te bestrijden.

Voor mijn boek over Wilders heb ik ook Klaas Dijkhoff geïnterviewd, en hij zei letterlijk: “*Een politicus op vorm bestrijd je niet met inhoud.*” Wat Rutte goed deed in de confrontatie met Wilders, was mensen het gevoel geven dat hij beter in staat was om problemen op te lossen. Daarom heeft Rutte jarenlang uitspraken gedaan als “*U loopt weg*”, iets wat hij strategisch inpaste in debatten. Tegenstanders van Wilders moeten dus een punt vinden waarop ze overtuigender en geloofwaardiger zijn dan hij, maar je ziet ze daar duidelijk mee worstelen.

Wat betreft de rol van sociale media: het is niet zo dat, als internet en sociale media er niet waren, het debat ineens vlekkeloos zou verlopen of mensen ongevoelig zouden zijn voor misleidende retoriek. Wat denk jij?

Ik verwacht dat er een nieuw evenwicht ontstaat waarin mensen beter leren omgaan met sociale media. Wat sociale media zo fascinerend maakt, is dat je enerzijds veel short-form content hebt, zoals op TikTok en X, maar anderzijds ook podcasts van drie uur die miljoenen views trekken. In het verleden hadden traditionele media vaste formats. Bij programma's als *Buitenhof* of *Pauw* kreeg je

bijvoorbeeld tien minuten om je verhaal te doen. Nu is het óf heel kort, óf heel lang. Tegelijkertijd herinner je je van een debat vaak slechts specifieke momenten en soundbites, in plaats van het geheel.

Het is natuurlijk niet voor niets dat soundbites al in de klassieke oudheid werden bestudeerd. De retorica speelde toen al een grote rol, en dat besef drijft mij ook bij het schrijven van mijn boeken. Ik wil mensen bewust maken van hoe taal werkt in het politieke debat, omdat ik denk dat die bewustwording bijdraagt aan het democratisch proces en aan een kritische houding tegenover de politiek. Daarom hoop ik dat er in het onderwijs en op andere manieren blijvend aandacht is voor de rol van taal in de politiek.

Het is ook belangrijk dat politici daar oog voor houden. Wilders heeft daar volgens mij veel studie naar gedaan— al heeft hij er ook duidelijk veel gevoel voor. Net als Rutte is hij gewoon heel bedreven in het voeren van het debat. Ik wil niet beweren dat hun succes puur hierdoor te verklaren is, want ze hebben natuurlijk ook een politieke agenda die kennelijk aanslaat. Maar toevallig of niet, sinds 2010 zijn de verkiezingen steeds gewonnen door iemand die verbaal heel sterk was. Dat laat zien hoe belangrijk het blijft om mensen hier bewust van te maken.

Heb je praktische tips voor mensen om retoriek van inhoud te onderscheiden?

Ik denk dat het goed is als mensen zich verdiepen in hoe retoriek werkt. Rutte zei tijdens verkiezingsdebatten steeds: “*Ik ben de afgelopen twee, zes, tien, twaalf jaar minister-president geweest.*” Daarbij gebruikte hij altijd de term *minister-president*, nooit *premier*. Soms

---

was het gewoon zijn *baantje* als dat beter uitkwam, maar tijdens verkiezingsdebatten benadrukte hij steevast zijn rol als minister-president. Natuurlijk is dat feitelijk waar en het is logisch dat hij dat benoemt, maar het is óók een overtuigingsmiddel dat bedoeld is om indruk te maken. Ik denk dat het helpt als je daarvan bewust bent.

Tegen mensen thuis zou ik willen zeggen: verdiep je erin! Daarnaast hoop ik dat degenen voor wie het hun rol is om zaken uit te leggen—journalisten, leraren, enzovoort—hun rol op te pakken en anderen hier ook bewuster van te (blijven) maken.

Ik denk bovendien dat politici een ethische verantwoordelijkheid hebben om zorgvuldig om te gaan met retoriek, al is die scheidslijn vaak vaag. Wanneer is iets ethisch? Rutte ging soms ook over het randje. Neem bijvoorbeeld de *eikeltjespyjama* van Klaver. De eerste keer is dat nog grappig, ook omdat het ad rem is, maar als het daarna herhaald wordt, kan het echt het kleineren van een tegenstander worden. Omdat die grens zo vaag is, zullen politici altijd de randen blijven opzoeken.

Het is lastig te bepalen waar precies de ethische grens ligt. Dat hangt ook samen met de inhoud. Als Wilders het bijvoorbeeld heeft over *minder Marokkanen*, dan is het niet alleen de retoriek, maar vooral de inhoud die te ver gaat. Wat denk jij?

Wat dit zo moeilijk maakt is dat de inhoud die je vertelt altijd op een bepaalde manier is verpakt. Er is geen neutrale retoriek. Het is niet mogelijk om mensen niet te manipuleren, dus ik weet niet wat het alternatief zou zijn. Je kunt onmogelijk volledig inhoud van retoriek onderscheiden.

Als laatste wil ik je vragen of je nog adviezen hebt of lessen voor een jonge politicus?

Heel veel oefenen. Je moet echt blijven oefenen, net zoals een topsporter of een topviolist dat eindeloos doet. Meters maken, meters maken. Dat zeg ik natuurlijk vanaf de publieke tribune, dus ik heb makkelijk praten. Maar het is precies wat Rutte heeft gedaan: gewoon ontzettend veel doen. Ervaring wordt daarin vaak onderschat. In 2008 blonk Rutte hier helemaal niet in uit. Niemand zei toen: "*Wat een talent zal dit zijn in het debat*," terwijl hij, zonder dat het zichtbaar was, wel degelijk ergens naartoe aan het werken was.

Ik weet het niet zeker, maar mijn indruk is dat veel politici vooral iets willen bereiken, en dat het debat voor hen slechts een middel is om dat doel te behalen. Rutte daarentegen vond het debat *zélf* gewoon echt leuk. Je moet je dus realiseren dat debat een wezenlijk onderdeel is van je vak als politicus.

Foto: Robbert Wigt, © Jelmer de Haas

Retoriek en authenticiteit | Katern

Authenticiteit in de politiek. Een balanceeract van VVD-politici uit vier verschillende generaties

door Lennart Steenbergen

Authenticiteit in de politiek wordt over het algemeen gewaardeerd door de kiezer. Welke politici authentiek overkomen en wat daaronder wordt verstaan, is echter niet objectief vast te stellen. Wat de één uit het hart gesproken vindt, vindt de ander aangezet of gedramatiseerd. En wat de één als oprechte bevlogenheid bestempelt, vindt de ander drammerig overkomen of van weinig realiteitszin getuigen. Volgens historicus Henk te Velde staan politiek en authenticiteit in beginsel eigenlijk op gespannen voet met elkaar. In de politiek gaat het om compromissen en haalbaarheid, en dus moeten

politici uiteindelijk inleveren op de wensen waar zij intrinsiek voor staan (Te Velde 1999, 35). De kunst in een democratie van minderheden is het overstijgen van maatschappelijke belangen en tegenstellingen. Dat vergt een zekere zakelijkheid. Volgens historicus Remieg Aerts zou er in de politiek dan ook beperkte ruimte voor emoties moeten zijn. In verkiezingstijd is het inzetten van emoties volgens hem nog wel een 'geoorloofde strategie', maar dat betreft een tijdelijke situatie 'die niet representatief is voor de gewone gang van zaken in de politiek' (Aerts 2003, 13-15). Aerts schreef dit in

---

2003, korte tijd na de moord op Pim Fortuyn en de politieke revolutie die hierop volgde. De emoties liepen hoog op, ook bij politici op het Binnenhof. De wens leek de vader van de gedachte bij Aerts: op naar de relatief ingetogen en constructieve tijden van weleer.

Politiek lijkt sinds de Fortuyn-revolutie echter niet meer zonder een behoorlijke dosis emotie bedreven te kunnen worden, ook buiten verkiezingstijd. Het tonen van emoties kan iemands authenticiteit versterken. In dit kader wordt dieper ingegaan op dit tamelijk ongrijpbare fenomeen. De term beleefde een opmars in de jaren zestig, een tijd van toenemende emancipatie en individualisering en van aanzwellende kritiek op gezagsdragers. Authenticiteit kon volgens Te Velde in de eerste plaats slaan op de zaak of de groep waar een nieuwe generatie politici voor streed, een 'onherleidbare, absolute waarde van de zaak die in het geding is'. Een beroep op authenticiteit had daarmee een kritische functie. De gevestigde politieke orde zou tegenstellingen verdoezelen en blijven hangen in abstracte taal. In reactie hierop scherpten uitdagers van de macht hun idealen aan en stelden zij nieuwe groepen mensen centraal op basis van 'authentieke' kenmerken zoals etniciteit, sekse of seksuele voorkeur.

Authenticiteit kon in de tweede plaats slaan op het gedrag of optreden van politici zelf: een 'ongeveinsde waarachtigheid en echtheid van de persoon in de politiek'. In een tijd waarin burgers zich losmaakten uit hun zuil en het individu centraal kwam te staan in de samenleving, werden politici ook anders beoordeeld. Waar zij vroeger werden gezien als helden die zich wegcijferden voor het grotere, verzuilde ideaal, werden zij in de

jaren zestig mensen als alle andere. Pers en publiek kregen meer oog voor persoonlijke motieven die politici bewogen, zoals ambitie of ijdelheid. Om ervoor te zorgen dat kiezers zich beter met hen konden identificeren, lieten politici op hun beurt meer van zichzelf zien, ook van hun privéleven. Authentieke politici waren in deze veranderende politieke cultuur 'representatives of themselves' (Te Velde 1999, 36, 40-43; Coleman 2011, 50).

Kortom, authenticiteit kan zowel slaan op de persoon van de politicus als de zaak waar hij of zij voor strijdt, en een beroep daarop kan een emotionele, kritische en representatieve functie hebben. Deze afzonderlijke functies kunnen ook hand in hand gaan en elkaar versterken. Kiezers kunnen zich bijvoorbeeld soms beter identificeren met een politicus als deze emoties toont. Volgens socioloog en filosoof Koos de Valk is voor politici het bewaren van hun authenticiteit evenwel niet zonder risico: het vraagt om 'het volgen van het eigen inzicht en geweten, ook al zou dit zijn politieke loopbaan kunnen schaden'. Dit impliceert dat authenticiteit valt of staat bij een zekere individuele onafhankelijkheid, ook van de eigen partij of het coalitiebelang. Authentieke politici blijven immers vooral dicht bij zichzelf of de zaak waar zij voor strijden: 'Dat vergt een sterke persoonlijkheid, een karakter dat tegen een stootje kan [...]'. (De Valk 1996, 586). Authenticiteit is dus niet iedereen gegeven.

Historicus Henk de Smaele ziet het vaak misgaan bij die onafhankelijkheid, vooral bij politici die een 'extreem-rechtse retoriek [...] van de antipolitiek' gebruiken. Zij zouden zich te vaak laten leiden door de wensen van het volk en meegaan in de redenering

---

dat burgers het patent hebben op (het signaleren van) ‘echte problemen’ en op authentieke gevoelens en angsten. Deze politici geven die gevoelens en angsten vervolgens een stem in het parlement, maar dat gaat wel ten koste van hun constructieve houding aldaar – vandaar het antipolitieke element. Politici zouden volgens De Smaele juist moeten erkennen dat hun opvattingen fundamenteel van elkaar verschillen en dat besluitvorming altijd leidt tot een zekere ‘vervreemding’ van het eigen standpunt (of dat van de kiezer). Zij zouden daarom allesbehalve authentiek moeten zijn (De Smaele 2003, 390-398). Daarmee zijn we weer terug bij de stelling van Te Velde dat er een inherente spanning zit tussen politiek en authenticiteit. Een beroep op authenticiteit is voor politici, kortom, functioneel en zelfdestructief tegelijk.

In dit katern wordt onderzocht hoe politici van de VVD uit vier verschillende generaties dit tweesnijdend zwaard hanteerden: Hans Wiegel, Frits Bolkestein, Mark Rutte en Dilan Yeşilgöz. Deze partij leent zich bij uitstek voor een korte behandeling van enkele individuele casussen: haar succes c.q. electorale aantrekkingskracht is, ook vergeleken met andere traditionele partijen, altijd bijzonder afhankelijk geweest van goed leiderschap (Te Velde 2008, 27-28). De presentatie van de politiek leider – alsook de beoordeling daarvan – luistert dus nogal nauw binnen de VVD. Iedere tijd vraagt om zijn eigen type leider, en iedere leider moet zich in zekere mate aanpassen aan zijn eigen tijd. Politieke tijdperken zijn bijvoorbeeld beurtelings ‘warmer’ of ‘kouder’ – met meer of minder ruimte voor emoties (Te Velde, 2022, 9-11; Keulen & Kroeze 2011; Aerts 2003, 22). Welke gevolgen hadden dergelijke fluctuaties door de jaren heen voor de percep-

tie van authenticiteit en het belang dat daaraan werd toegekend? Wiegel, Bolkestein en Rutte behaalden allen grote electorale successen met de VVD. Of dat in de toekomst ook voor Yeşilgöz zal gelden, is nog ongewis. Desalniettemin is het interessant haar mee te nemen in deze studie: ze is actief in het post-Rutte-tijdperk en is bovendien de eerste vrouwelijke VVD-leider ooit. Bij alle vier ligt de focus op hun entree in de politiek en de beginfase van hun leiderschap. Welke eerste indrukken maakten zij, hoe probeerden zij authenticiteit over te komen, en welke implicaties had dit voor hun manier van politiek bedrijven?

Wiegel: een opvallende verschijning, gehecht aan het bestaande systeem

Hans Wiegel bewandelde een snelle weg naar de top. Hij kwam in 1967 voor de VVD in de Tweede Kamer en was toen nog maar 25 jaar. Vier jaar later werd hij gekozen tot fractievoorzitter en nog weer een jaar later won zijn partij bij de verkiezingen zes zetels: van 16 naar 22. In 1973 werd hij oppositieleider tegen het progressieve kabinet-Den Uyl. Het leverde roemruchte Kamerdebatten en een hoop vermaak voor televisiekijkend Nederland op, en vier jaar later konden de liberalen opnieuw zes Kamerzetels bijschrijven. De VVD was onder Wiegel een ware volkspartij geworden, die ook arbeiders aantrok die in de afgelopen decennia hadden gedeeld in de welvaartstoename. Bij progressief Nederland – veelal aanhangers van Den Uyl – riep Wiegel juist aversie op.

De VVD'er stond bij zijn entree in de Haagse politiek in 1967 al bekend als ‘bedaard jongeling’ (Te Velde 2008, 41). Hij moest weinig hebben van de Provo's, de studentenprotesten en de democratiseringsbeweging in die jaren.

Hij viel vooral op door zijn horlogeketting, drielidig pak en sigaar. Die look had hij af gekeken bij Harm van Riel, de conservatieve VVD-senator met wie hij goed overweg kon (Sijpersma 2020, 76-77). Wiegel speelde een rol – hij kwam zelf helemaal niet uit een deftig milieu – maar bleek wel rolvast. Het bedaarde heeft hij altijd gehouden. Dat hij in feite een act opvoerde, werd hem door de steeds groter wordende VVD-achterban niet kwalijk genomen. De gespeelde deftigheid had iets onschuldigs en sloot aan bij de gematigdheid waar tegenstanders van Den Uyl naar snakten. Wiegel beschikte bovendien over humor, relativeringsvermogen en zelfspot. Het was zijn manier om invulling te geven aan de brede roep om politieke vernieuwing in zijn tijd. Politici waren zelf immers de sleutel tot die vernieuwing, betoogde hij in 1968 in het boekje *Partijtje libre*:

Een beetje meer relativeren in de politiek, bereid zijn naar anderen te luisteren en af en toe ook eens om jezelf kunnen lachen, zonder de ernst van de zaken waar het in de samenleving om gaat te vergeten, zou een bijdrage tot politieke vernieuwing zijn, waar we wat aan zouden kunnen hebben (Wiegel, 1968, 6).

Wiegel had hier duidelijk zichzelf voor ogen. De ‘zaken waar het in de samenleving om gaat’ vulde hij in zijn boekje overigens nauwelijks in. Wiegel had geen grote, uitgesproken idealen; het was hem niet per se om de authenticiteit van de zaak te doen. Zijn relativerende houding was vrij uitzonderlijk in de politiek en stond bijvoorbeeld in schril contrast met de serieuze toon en gedrevenheid van Den Uyl. Wiegel had wel een goede antenne voor de alledaagse problemen van ‘de mensen in het land’. Hij sprak hen rechtstreeks aan met zijn heldere en eenvoudige taal, en wist daarmee hun zorgen en wensen te verwoorden. Zijn opvallende politieke stijl had daarmee vooral een representatieve functie.

Dat Wiegel qua stijl afweek van de parlementaire norm nam niet weg dat hij verzot was op het politieke spel. Hij was niet voor niets erg ‘gesteld’ op Norbert Schmelzer, de KVP-politicus die in 1966 het kabinet onder leiding van zijn partijgenoot Jo Cals ten val had gebracht en er openlijk voor uitkwam het spelelement heerlijk te vinden. Wiegel deelde die voorliefde met Schmelzer. Een in de jaren negentig uitgegeven interviewboek over de VVD’er van de hand van Jan Hoedeman had dan ook de treffende titel *Hans Wiegel en het spel om de macht*.

Te veel aandacht voor de spelkant van de politiek impliceert volgens Te Velde een omarming van het bestaande politieke systeem; een

---

beroep op authenticiteit juist kritiek daarop (Te Velde 1999, 41). Wiegel wilde niets veranderen aan het Nederlandse parlementaire stelsel en voelde zich daarbinnen juist als een vis in het water. Hij huldigde bovenal de opvatting dat het openbaar bestuur rustig en ordelijk moest zijn – alleen daarom al waren grootscheepse hervormingen onwenselijk in zijn ogen. Hij was dus geen authentieke politicus in de kritische zin van het woord. Wel probeerde hij met zijn gedrag en in zijn optredens eruit te springen, om zo uiteindelijk de kloof tussen politiek en burger te kunnen dichten.

Bolkestein: vurig op de inhoud, met een deftige tongval

Frits Bolkestein behaalde in absolute zetelaantallen nog veel grotere electorale successen dan Wiegel. Bij zijn debuut als lijsttrekker in 1994 schoot de VVD omhoog van 22 naar 31 zetels. Vier jaar later haalde de partij maar liefst 38 zetels, op dat moment een liberaal record. Bolkestein gold als VVD-leider niettemin als afstandelijker dan zijn voorganger in de jaren zeventig. Hij was in die zin een exponent van de zakelijke jaren tachtig en negentig in de Nederlandse politiek. Pragmatici als Ruud Lubbers en Wim Kok zetten daarin de toon. Emoties waren in deze periode niet langer ‘een bedoeling of passend middel’ (Aerts 1999, 22). Deze zakelijkheid moest de slagkracht van de politiek vergroten – de gepolariseerde jaren zeventig waren ‘leuk voor de krant, maar een ramp voor het land’. Onder Lubbers, premier tussen 1982 en 1994, zou er in algemene zin een grotere mate van consensus bestaan. Hij was er zelf trots op dat hij de politiek tijdens zijn premierschap ‘saaiër’ had gemaakt (Merriënboer & Steenbergen 2024, 225).

Bolkestein was in de jaren tachtig al staatssecretaris van Economische Zaken in Lubbers I en tijdelijk minister van Defensie in Lubbers II geweest. Hij volgde in 1990 Joris Voorhoeve op als fractie- en partijleider. Bolkestein was zoekende in het begin, kwam stijf over en leek aanvankelijk amper opgewassen tegen Lubbers. Hij maakte intellectueel wel indruk, hoewel hij na zijn studietijd direct het bedrijfsleven was ingegaan, en groeide langzaam in zijn rol als oppositieleider tegen het derde kabinet-Lubbers van CDA en PvdA (Merriënboer & Steenbergen 2024, 565). De VVD'er profileerde zich met een streng geluid op thema's als migratie en asiel en uitte ook stevige kritiek op de cultuur van pappen en nathouden in het Nederlandse poldermodel. Dit alles deed hij met een deftige tongval, die door kiezers over het algemeen als authentiek werd gezien.¹ Het paste ook bij zijn ietwat afstandelijke imago. Inhoudelijk was het wel degelijk menens

---

voor Bolkestein. In september 1993, in het laatste jaar van Lubbers III, richtte hij zijn pijlen op de belangrijkste vertegenwoordiger van de Nederlandse overlegcultuur. In een ingezonden stuk in *NRC Handelsblad* hekelde hij de ‘compromiszucht’ van Lubbers. De premier zou stelselmatig water bij de wijn doen en daarmee de confrontatie met de oppositie uit de weg gaan. Lubbers beschikte volgens Bolkestein over een uitstekend werkende radar, waarmee hij politieke signalen uit alle richtingen opving, maar zou een gyroscoop missen: een innerlijke overtuiging die hem op koers hield. Waarmee Bolkestein automatisch impliceerde dat hij die overtuiging wél had (Bolkestein 1993). Bij de VVD-leider stond de authenticiteit van de zaak overduidelijk voorop. Daarvoor ging hij graag de confrontatie aan, wat hij natuurlijk ook geacht werd te doen als oppositieleider.

Lubbers’ reactie op de aanval van Bolkestein volgde enkele maanden later in een interview met *Trouw*. De premier beschouwde zijn ‘redelijkheid’ als belangrijkste politieke kwaliteit en als noodzakelijk om tot resultaat te komen. Hij realiseerde zich dat hij zich met deze houding niet ‘gedragen wist door bij uitstek warme gevoelens’ en wilde die gevoelens ook niet losmaken bij kiezers: ‘Het is een theaterstuk en voor je het weet zit je vast aan de daarbij behorende rol.’ Hij prees Bolkestein en anderen om hun ‘oratorische talent’, maar daarmee was het beleid niet per se gediend: ‘Deze begenadigde sprekers weten precies wat de grote massa raakt. Ze spelen daar goed op in en stellen met het aldus opgeroepen gevoel de politiek in gebreke. Zij vermanen de politiek.’ Lubbers was zelf bewust terughoudend in het tonen van emoties: ‘[A]ls politicus moet je authentiek blijven. Zodra er een element

van al te opzichtige berekening of toneelspel insluipt, dan kun je het schudden.’ (Breedveld 1994). Hij gaf daarmee een geheel eigen invulling aan het begrip authenticiteit: het stond niet haaks op het voeren van consensuspolitiek, zoals Te Velde en De Smaele later beweerden, maar was daar juist een noodzakelijke voorwaarde voor. Authenticiteit betekende volgens Lubbers niet zozeer het inzetten van emoties, als wel het beheersen daarvan.

Overigens deed Lubbers in het *Trouw*-interview Bolkestein wel tekort. Deze zocht weliswaar graag de confrontatie op, maar vermaarde de politiek niet. Debatten op het scherpst van de snede hoorden daar natuurlijk net zo goed bij. Bolkestein was vurig op de inhoud, maar beheerst in het uiten van emoties – dat laatste hadden hij en Lubbers in feite gemeen. De VVD-leider wisselde een aanvallende houding af met een constructieve opstelling door enerzijds nieuwe thema’s aan te snijden en taboes te doorbreken, en anderzijds gewoon mee te doen met politieke onderhandelingen. De latere deelname van de VVD onder zijn leiding aan de Paarse kabinetten getuigde ook van die constructieve houding. Bolkesteins politieke stijl is wel eens treffend omschreven als ‘gouvernementeel en oppositioneel tegelijkertijd’ (Te Velde 2008, 48). Authenticiteit had bij hem geen emotionele lading, maar wel een kritische. Omdat het hem niet om emotionele binding met de kiezer te doen was, stond zijn stijve, ietwat afstandelijke imago hem ook niet echt in de weg.

Rutte: een ambitieuze raspoliticus met een doodnormaal voorkomen

De opkomst van Fortuyn in 2001 vormde een trendbreuk met de zakelijke periode van daarvoor. Politiek werd hierna in

---

het algemeen expressiever en emotioneler (Kaal 2018, 18). Fortuyn trok inhoudelijk de lijn van Bolkestein door met zijn strenge migratiegeluid en kritiek op het poldermodel, maar bij de hoogleraar en publicist draaide politiek veel meer om de persoon. De naam van de partij waarmee hij in 2002 deelnam aan de verkiezingen sprak boekdelen: Lijst Pim Fortuyn. De lijsttrekker werd in de campagne vermoord, maar de schok die hij teweeg had gebracht in het politieke landschap zou nog lang nadreunen. Mark Rutte werd datzelfde jaar staatssecretaris van Sociale Zaken in het eerste kabinet-Balke-nende. De rijzende ster in de VVD zou zich zijn hele Haagse carrière moeten zien te verhouden tot het opkomende populistische tij, en dan vooral tot Fortuyns nazaten Rita Verdonk en Geert Wilders. Rutes persoonlijke imago zou onderdeel van die strijd worden.

In 2016 opende journalist Sheila Sitalsing een boekje over hem als volgt: ‘De opgeto-genheid waarmee Mark Rutte de wereld te-gemoet treedt is een opgeto-genheid die een eigen leven lijkt te leiden. Hartelijkheid die zelfstandig haar weg gaat, ongericht. Wildvreemden kan treffen. Zomaar, ze hoeven er niks voor te doen.’ De vraag dringt zich op of die hartelijkheid dan wel ‘echt’, authen-tiek is. Volgens Sitalsing is zijn vermogen om sfeer te maken ‘niet gemaakt of aan-geleerder dan bij andere mensen die zich onder vrijwel permanente en grote publieke belangstelling bewegen’, maar werkte deze goedgeemtstheid later in zijn premierschap wel steeds vaker in zijn nadeel. Hij kon de indruk wekken dat hij reële problemen on-voldoende serieus nam (Sitalsing 2016, 7-8).

Rutte was, net als Wiegel, al vroeg verslingerd aan het politieke spel. In zijn middelbare-schooltijd deed hij met een vriendje al alsof dat hij de minister-president was (De Koning 2020, 33). Rutte brandde van ambitie. Het leek hem meer om het ambt van premier te gaan dan om de dingen die hij daarmee kon bewerkstelligen. Om aan de top te komen, moest er wel flink aan zijn imago gesleuteld worden, meenden adviseurs en communi-catiestrategen om hem heen. Zij vonden de jonge bewindspersoon – Rutte werd na zijn tijd bij Sociale Zaken ook staatssecretaris van Onderwijs – te studentikoos en te springer-ig overkomen. Zijn gestreepte overhemden konden niet meer en hij kreeg letterlijk nieu-we pakken aangemeten. Rutte gaf zelf weinig om uiterlijk vertoon. Evengoed ging de *image building* door toen hij in 2006 lijsttrekker en fractievoorzitter van de VVD werd. Het leverde hem aanvankelijk nog niet het gezag op dat hij graag wilde hebben (De Koning 2020, 47-

---

48; Sitalsing 2016, 10, 71). Bij de verkiezingen in 2006 zakte de VVD van 28 naar 22 zetels en haalde nummer twee op de lijst Verdonk bijna zeventigduizend stemmen meer dan lijsttrekker Rutte. Het zorgde voor verziekte verhoudingen in de partij – tien maanden later zou Rutte Verdonk uit de fractie zetten.

Rutte wilde als beginnende partijleider de VVD ‘moderniseren’ en het over meer hebben dan alleen economie, financiën en veiligheid. Hij noemde onderwijs, gezondheidszorg en milieu als ‘thema’s die dicht bij mijzelf liggen’ en maakte zich hard voor krachtig milieubeleid onder het vaandel ‘Groen Rechts’. Deze plannen kregen echter al gauw een progressief stempel opgedrukt en sloegen nauwelijks aan. Omstreeks 2009 begonnen enkele partijgenoten zich intensiever met Rutte te bemoeien, wat ertoe leidde dat de focus weer kwam te liggen op klassieke VVD-thema’s (De Koning 2020, 67-71, 76). Rutte vond het kennelijk prima de boer op te gaan met thema’s die minder dicht bij hem lagen, en de VVD-achterban vond dit evenmin bezwaarlijk. De nieuwe koers wierp electoraal haar vruchten af. Ruttés reputatie en gezag als VVD-aanvoerder en oppositieleider tegen het kabinet-Balkenende IV (van CDA, PvdA en ChristenUnie) groeiden, en na de val van dat kabinet in 2010 boekte de VVD een klinkende verkiezingsoverwinning: 31 zetels. Het was de opmaat voor een langdurig premierschap.

Rutte verkondigde steevast dat hij zich inzette voor de ‘hardwerkende Nederlander’: iemand die iets bijdraagt aan de samenleving en in staat is zijn eigen boontje te doppen, daarbij niet te veel in de weg gezeten door een regelzuchtige overheid. Het was een variant op Wiegels ‘mensen in het land’ (Sitalsing 2016,

111-112). PVV-leider Wilders, Ruttés belangrijkste politieke tegenstander, zei eveneens op te komen voor de hardwerkende Nederlander, maar die keerde zich daarbij af van wat hij beschouwde als de Haagse politieke elite. Rutte deed dat geenszins: hij was een raspoliticus en -bestuurder, permanent gericht op het smeden van politieke compromissen. Zijn ogenschijnlijk onuitputtelijke optimisme, een belangrijk onderdeel van zijn persoonlijke imago, stond als het ware in dienst van dat compromis. Bij zijn imago hoorden ook elementen die zijn ambities enigszins verhulden of deze iets onschuldigs gaven. Rutte was een echte machts-politicus, maar gaf niets om de parafernalia van de macht. Zijn Nokia 6233 en de oude Saab waar hij in reed kregen in de loop der jaren mythische proporties. Later kwamen de appel en de fiets daar nog bij. Of het beeld dat hij hiermee van zichzelf neerzette altijd even spontaan was, valt te betwijfelen, maar het had wel een representatieve functie: hij wilde overkomen als doorsneeburger, en sprak daar een groot deel van het electoraat mee aan.

Yeşilgöz: de eerste vrouwelijke VVD-leider, die de vrouwenkaart niet speelt

In de zomer van 2023 maakte Dilan Yeşilgöz bekend dat ze Rutte wilde opvolgen als partijleider. Ze was op dat moment demissionair minister van Justitie en was in de jaren daarvoor onder meer gemeenteraadslid in Amsterdam en Tweede Kamerlid voor de VVD geweest. Op het departement liepen ambtenaren over het algemeen met haar weg. Ze had een verfrissende bestuursstijl en stelde zich ‘open en kwetsbaar’ op, schreef *NRC* eerder in 2023 in een portret over haar. De meeste betrokkenen noemden Yeşilgöz in dat stuk ‘hoofzakelijk authentiek’. Ze zou zelf stellig overtuigd zijn van

---

wat ze in debatten en interviews verkondigde. Haar zachte en zorgzame kant bewaarde ze wel voor achter de schermen (Retera 2023).

Naar buiten toe liet Yeşilgöz vanaf het begin van haar politieke carrière veel van zichzelf zien. Als gemeenteraadslid in Amsterdam was ze al opvallend vaak op de landelijke televisie te zien. Het publiek kreeg ook het nodige over haar privéleven te weten: over haar vluchtverhaal (ze kwam op haar achtste met haar ouders vanuit Turkije naar Nederland), de tattoo op haar arm met de naam van haar oma, en haar liefde voor Ajax en countrymuziek. Daarmee straalde ze uit dat ze een mens was als alle andere – maar wel één met een bijzonder levensverhaal. Kort nadat ze de overstap had gemaakt naar de Tweede Kamer, in het voorjaar van 2017, vroeg Sheila Sitalsing in een profielschets voor *Politieke junkies*, een maandelijks event in debatcentrum De Balie, zich af wat nou precies het talent van Yeşilgöz was. De journalist moest bekennen dat ze in korte tijd meer over haar te weten was gekomen dan over Rutte, terwijl ze over de laatste nota bene een boek had geschreven. Het viel haar op dat het eigenlijk altijd ging over het feit dat Yeşilgöz zo mediageniek was en bijna nooit over wat ze werkelijk bereikt had als politicus. De inhoudelijke boodschap leek ondergeschikt aan het persoonlijke verhaal.²

De focus op haar privéleven zou ze ook houden als minister en als VVD-lijsttrekker in aanloop naar de verkiezingen van november 2023. Dat ze veel sportte maakte ook deel uit van haar persoonlijke repertoire. In een interview met *NRC*, kort voor de verkiezingen, zei ze dat ze veel deed aan boksen, fitness en krav maga, een vorm van Israëliëse zelfverdediging. Een van de interviewers, Guus Valk,

meende terugblikkend op het gesprek dat ze interessante dingen had gezegd over hoe ze fit probeerde te blijven: ‘Tot we interviews in andere media lazen waarin ze precies hetzelfde zei: weer over die vechtsporten. Soms letterlijk, tot op het woord, precies hetzelfde geformuleerd. VVD wil duidelijk een beeld van haar neerzetten, en daar werkt ze zelf aan mee, van een fitte vrouw en vechter.’ (De Koning & Valk 2023).³ Vooraf ingestudeerde verhalen, waarover flink is meegedacht door anderen: het oogt weinig authentiek, hoe persoonlijk die verhalen ook zijn. De herhaling van de boodschap hoeft overigens niet problematisch te zijn als kiezers hier slechts snippers – bijvoorbeeld via korte fragmenten op sociale media – van meekrijgen.

De verkiezingsuitslag was voor Yeşilgöz niet zoals gehoopt: de VVD verloor tien van haar

---

34 zetels. De partij stapte na een moeizame formatie in het kabinet-Schoof, en Yeşilgöz nam plaats in de Kamer om vandaaruit de fractie en de partij te leiden. Die leiderschapspositie, in combinatie met haar rol als coalitiepartner, bracht nieuwe verantwoordelijkheden met zich mee, wat ertoe heeft geleid dat de focus in haar presentatie meer op de inhoud is komen te liggen. Als eerste vrouwelijke leider in de geschiedenis van de VVD moet ze daarbij extra goed nadenken over wat ze van zichzelf laat zien. Volgens politicoloog Loes Aaldering worden aan vrouwelijke politici vaak andere eigenschappen toegedicht dan aan mannelijke: ze worden eerder als warm, eerlijk, emotioneel en meelevend gezien. Het gaat in de media doorgaans minder over hun leiderschapskwaliteiten en ze worden ook vaak linkser ingeschat (Van Rosmalen 2023). Mogelijk was hier al rekening mee gehouden toen Rutte zijn opvolgster in 2023 aanpreef als ‘rechtse hardliner’ (De Koning 2023).

In de media gaat het nog altijd relatief vaak over de persoon van Yeşilgöz, met klinkende bijnamen als ‘pitbull op hakken’. Zelf doet ze daar niet zo ‘flauw’ over. Haar vrouwelijkheid heeft in potentie een representatieve functie – dat deelt ze immers met circa de helft van de Nederlandse bevolking – maar ze speelt bewust niet de vrouwenkaart in de politiek. Zelf zei ze daar eens over: ‘Ik heb vanaf dag één tegen het campagneteam gezegd: het moet authentiek zijn. Ik ga niet zeggen: “Ik ben vrouw, dus stem voor mij.” Dat past niet bij mij.’ Yeşilgöz probeert in haar presentatie een balans te vinden tussen haar feminiteit en een zekere masculiniteit, ook omdat dat laatste eerder met krachtig leiderschap wordt geassocieerd. Deze balanceeroefening was bijvoorbeeld goed zichtbaar in een campagnespotje

waarin ze squattend op hakken te zien was (De Koning & Valk, 2023; Van Rosmalen 2023). Haar vluchtverhaal heeft een emotionele lading, maar door dit verhaal te vertellen aan de hand van een tattoo krijgt het een stoerder randje. Het wekt in dit verband ook geen verbazing dat de buitenwereld minder van haar zachte kant te zien krijgt dan haar ambtenaren indertijd op het ministerie van Justitie.

Conclusie

Een beroep op authenticiteit is voor politici als het hanteren van een tweesnijdend zwaard. Het is electoraal aantrekkelijk, maar het kan ook een bedreiging vormen voor het voeren van consensuspolitiek. In dit artikel stond de vraag centraal hoe Wiegel, Bolkestein, Rutte en Yeşilgöz authentiek probeerden over te komen en welke implicaties dit had voor hun manier van politiek bedrijven. Voor alle vier de VVD-politici gold dat zij balanceerden op een dun koord: zij probeerden zich te onderscheiden van collega-politici zonder dat zij zich distantieerden van het systeem en de mores in Den Haag.

De perceptie van wat authentiek is, alsook het belang dat daaraan wordt toegekend, is afhankelijk van verschillende factoren. In de eerste plaats is de insteek van politici verschillend. Het beroep op authenticiteit door Wiegel, Rutte en Yeşilgöz had een persoonlijk karakter en een representatieve functie. Door een bepaalde kant van zichzelf te laten zien, hoopten zij dat kiezers zich makkelijker met hen konden identificeren. Bij Bolkestein ging het daarentegen meer om de zaak die volgens hem in het geding was. Authenticiteit had bij hem vooral een kritische functie. De wijze waarop een politicus zich profileert is daarnaast afhankelijk van diens positie, rol en

---

verantwoordelijkheden op dat moment. Politici met minder verantwoordelijkheden lijken zich over het algemeen vrijer te kunnen profileren, en kunnen daarmee meer van zichzelf laten zien en meer zichzelf zijn. Dat gold bijvoorbeeld voor Yeşilgöz in haar beginjaren in de politiek. Bij Rutte leken de verschillende politieke functies die hij door de jaren heen vervulde (staatssecretaris, lijsttrekker, oppositieleider, premier) minder invloed te hebben op zijn *image building*: ‘the road to het Catshuis’ was al vroeg ingezet, en hier werd ook nooit van afgeweken (De Koning 2020).

De perceptie van iemands authenticiteit is in de derde plaats afhankelijk van de mate waarin er door anderen is meegedacht over de persoonlijke of inhoudelijke presentatie. Kiezers kunnen dit bewust of onbewust meekrijgen, en daardoor het gevoel krijgen dat politici als spreekbuis fungeren en daarom niet zichzelf zijn. Hun authenticiteit is dan dus in het geding. Dit gevaar lag vooral op de loer bij Rutte en Yeşilgöz, die actief waren in een tijd waarin voorlichters en communicatiestrategen überhaupt een groter stempel leken te drukken op de presentatie van politici. Daarmee komen we aan bij de vierde factor die bepalend is voor de manier waarop er naar authenticiteit gekeken wordt: het tijdsgewricht waarin een politicus actief is. Lubbers was premier in een periode van nieuwe zakelijkheid en associeerde authenticiteit zelf bijvoorbeeld met redelijkheid. Vandaag de dag lijkt het tonen van emoties weer belangrijker gevonden te worden. Uiteraard is de beoordeling van iemands authenticiteit uiteindelijk ook en vooral een kwestie van interpretatie – in dit geval door de kiezer. Die interpretatie verschilt per individu. Ook het geslacht van een politicus kan meewegen in de beoordeling, zo laat de casus-Yeşilgöz

zien. In algemene zin zullen politici nooit volledig aan het verwachtingspatroon van kiezers kunnen voldoen. Zij worden geacht ‘echt’ te zijn en bij zichzelf te blijven, wat vraagt om een zekere consistentie in het handelen. Dit is echter schier onmogelijk wanneer je bent overgeleverd aan de samenwerking met anderen, je continu concessies moet doen en je eigen rol in de politiek veranderlijk is.

Lennart Steenbergen is historicus en was eerder verbonden aan het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis. Daar schreef hij onder meer mee aan Een slag anders, de biografie over voormalig minister-president Ruud Lubbers. Hij is momenteel werkzaam als onderzoeker voor de Tweede Kamer.

Literatuurlijst

- Aerts, R. ‘Emotie in de politiek. Over politieke stijlen in Nederland sinds 1848’ in: C.C. van Baalen e.a. (red.), *Emotie in de politiek. Jaarboek parlementaire geschiedenis 2003*, Amsterdam, 2003.
- Breedveld, W. ‘Ruud Lubbers: het ijs wordt dun’, *Trouw*, 19 februari 1994.
- Bolkestein, F. ‘Tien jaar gemis aan innerlijke overtuiging’, *NRC Handelsblad*, 2 september 1993.
- Coleman, S., ‘Representation and mediated politics. Representing representation in an age of irony’ in: Kees Brants en Katrin Voltmer (red.), *Political communication in postmodern democracy. Challenging the primacy of politics*, Basingstoke/New York, 2011.
- Kaal, H. ‘Popular politicians. The interaction between politics and popular culture in the

---

Netherlands, 1950s-1980s', *Cultural and Social History*, 2018.

- Keulen, S. & Kroeze, R. *De leiderschapscarrousel. Waarom iedere tijd zijn eigen leider vraagt*, Amsterdam, 2011.

- De Koning, P. *Mark Rutte*, Uitgeverij Brooklyn, 2020.

- De Koning P. & Valk, G. 'Dilan Yeşilgöz: "Ik wil het beter gaan doen, dat is zeker"', *NRC*, 21 oktober 2023.

- Van Merriënboer, J. & Steenbergen, L. *Ruud Lubbers. Een slag anders*, Amsterdam, 2024.

- Sijpersma, P. *Hans Wiegel. De biografie*, Amsterdam/Antwerpen, 2020.

- Sitalsing, S. Mark. *Portret van een premier*, Amsterdam, 2016.

- De Valk, J. 'Authenticiteit in de politiek', *Streven* 63, 1996.

- Te Velde, H. 'Authenticiteit en politiek', *Krisis* 19, 1999, nr. 3

- Te Velde, H. 'De partij van Oud en Wiegel. Leiderschap in de VVD en het primaat van het electoraat' in: Patrick van Schie en Gerrit Voerman (red.), *Zestig jaar VVD*, Amsterdam, 2008.

- Te Velde, H. *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl*, Amsterdam, 2022.

- Retera, D. 'Minister Dilan Yeşilgöz ziet tijdens haar werkbezoek liever "geen powerpointpresentaties" of kantoortjes', *NRC*, 7 januari 2023.

- Van Rosmalen, L. 'Het zorgvuldig opgebouwde imago van lijsttrekker Dilan Yeşilgöz', 17 november 2023. URL: <https://www.human.nl/medialogica/lees/2023/imago-yesilgoz.html>

- De Smaele, H. 'Waarom een politicus niet authentiek moet zijn', *Ons Erfdeel* 46, 2003.

- Wiegel, H. *Een partijje libre*, Den Haag, 1968.

---

1. 'Clodius', *Het Parool*, 9 maart 1994.

2. Politieke Junkies met Sheila Sitalsing, april 2017, <https://www.youtube.com/watch?v=q2L-H0YcjQek> (geraadpleegd 4 december 2024).

3. Valk aangehaald in Lotte van Rosmalen, 'Het zorgvuldig opgebouwde imago van lijsttrekker Dilan Yeşilgöz', <https://www.human.nl/medialogica/lees/2023/imago-yesilgoz.html> (geraadpleegd 4 december 2024).

Defensie

Europese veiligheid in de schaduw van München

door Frans Osinga

Het weekend van de veiligheidsstap in München was een grote schok – een elektroshock noemde Macron het - voor de trans-Atlantische relaties en de geloofwaardigheid van de NAVO. De gesprekken die daarna hebben plaatsgevonden tussen Amerika en Rusland geven eveneens aan dat er ernstig aan getwijfeld moet worden of met Trump in het Witte Huis de VS nog gezien kan worden als veiligheidsgarantie voor Europa. De geloofwaardigheid van de NAVO, artikel 5, staat op het spel. Europa moet snel en in toenemende mate helemaal zelf in staat zijn om het continent te verdedigen. Dat is terdege mogelijk. Europa is in militair opzicht, net

zoals in economisch opzicht, geen Calimero. Maar de Europese krijgsmachten staan voor een enorme taak en onder grote tijdsdruk, inclusief de Nederlandse. En dat had voorkomen kunnen worden. In Nederland hebben de kabinetten onder leiding van de VVD sinds de Russische annexatie van de Krim 2014 de waarschuwendende signalen over de snel verslechterende veiligheidspolitieke situatie – mondiaal en in en rond Europa – genegeerd en niet verdisconteerd in een robuuster defensiebeleid.

Electroshock in München

Velen hebben het weekend al omschreven

---

als het equivalent van 1938 en de houding van het Witte Huis als het verraad van Oekraïne. De VS gaf aan, bij monde van de Amerikaanse minister van defensie Hegseth, dat Oekraïne terrein moest prijsgeven en geen lid zou worden van de NAVO. Europa zou een bestandlijn moeten bewaken. De VS zou geen troepen leveren voor een dergelijke 'vredesmacht' die beter omschreven kan worden als afschrikkingsmacht. Van Rusland werden geen concessies geëist. De facto geeft het Witte Huis Poetin een groot cadeau: agressie wordt beloond want hij mag veroverd gebied behouden, hij wordt erkend als gelijkwaardige leider van een grootmacht, zijn oorlogsmisdaden worden genegeerd en isolement opgeheven. De VS zijn uit op herstel van politieke en economische betrekkingen. Zelensky kreeg intussen de schuld van de oorlog en werd afgeperst: steun wordt afhankelijk van de Oekraïense bereidheid om delving te gunnen van honderden miljarden aan grondstoffen als terugbetaling voor de door president Biden geleverde steun. Europa staat, net als Zelensky, buiten spel tijdens de onderhandelingen.

In de VS holt Trump in sneltreinvaart de fundamenten uit van de Amerikaanse democratie en datzelfde vindt nu plaats bij fundamenten van de internationale organisaties die de VS zelf mede heeft ontwikkeld. De New York Times stelde zelfs dat het lijkt dat Trump de zijde van het Kremlin kiest en breekt met 80 jaar Amerikaanse veiligheidsbeleid. 'The end of the postwar world', concludeerde Anne Appelbaum. Het lijkt nu een bedreiging te zijn geworden voor democratie (Baker 2025). 'How Trump is making Russia Great Again', riep voormalige NAVO-ambassadeur Ivo Daalder uit (Daalder 2025).

Niet voor het eerst, wel fundamenteel

Europa en de VS hebben vaker crises meegemaakt. In 2003 was er bijvoorbeeld een 'transatlantisch rift' vanwege de Amerikaanse invasie in Irak maar die was na een jaar weer weggemasseerd. Dit keer echter heeft de crisis een fundamentele achtergrond. De vicepresident van Amerika J.D. Vance gaf in een speech aan dat Amerika intussen niet meer de waarde deelt van Europa, de democratische waarden die vastgelegd zijn in de Washington Treaty en het NAVO handvest. De NAVO was juist sinds het einde van de Koude Oorlog ook een 'value community'. Vance ging vervolgens op stap met AfD-partijleiders, een indicatie van het neofascistische gedachtegoed dat Vance c.s. omarmt. Het bevestigt het antidemocratische gezicht van de Trump regering dat Trump zelf aankondigde door te melden dat hij bij zijn benoeming een dictator zou worden.

Het is niet voor het eerst dat we zien dat het Witte Huis onder Trump fundamenteel anders denkt over de waarde van internationale instituties die de VS zelf hebben ontwikkeld. Al in 1987 zei hij in paginavullende advertenties dat de VS moest stoppen met de financiering van de veiligheid van landen die niet bereid waren zelf voldoende voor defensie uit te trekken. Tijdens zijn eerste regeringsperiode heeft hij overwogen om uit de NAVO te stappen en liet hij in het ongewisse of hij Art. 5 zou garanderen. Tijdens de verkiezingsperiode van de afgelopen jaren heeft hij ook al aangegeven dat als Europa niet bereid was om meer te investeren in defensie hij Poetin zou uitnodigen om desnoods zijn gang te gaan in Europa.

Na München concludeerde een analist dat “The Ukraine case shows that NATO’s security and Europe’s security are no longer one and the same. And the most important ally—the United States—is led by a president who doesn’t believe in alliances but rather in bilateral relationships and spheres of influence” (Montaz 2025). En Chris Chivvis waarschuwde in *The Guardian* op 19 februari “the future of modern democracy, itself born of Europe and sustained by the transatlantic bond for decades, is in play. A new world order is emerging” (Chivvis 2025). En Europa is er niet klaar voor.

Oorlog keert terug in Europa

De oorlog in Oekraïne heeft duidelijk gemaakt wat de agressieve agenda van Poetin is. Maar die was al duidelijk sinds 2014: Poetin beoogt Rusland terug te brengen naar het tsaristische rijk van de 19e eeuw. De voormalige lidstaten van het Warschau Pact moeten weer onder de Russische vleugels komen als bufferstaten of ‘spheres of influence’. Maar in Oekraïne gaat het om meer dan alleen terreinwinst: het is ook een genocidale oorlog: Poetin heeft als doel de volledige identiteit en cultuur van Oekraïne uit te wissen en Oekraïne te onderwerpen en weer in te lijven als Russisch grondgebied.

De wijze waarop die wordt uitgevoerd is voor het Westen een herontdekking van de wrede strategische cultuur van Rusland; een strategische cultuur die uitgaat van totale oorlog. Daarvan is de Russische oorlogseconomie een eerste illustratie van (inmiddels gaat 40% van de overheidsuitgaven op aan de oorlog). Maar de meest weerzinwekkende manifestatie ervan zijn de dagelijkse Russische raket- en droneaanvallen die niet alleen

op Oekraïense troepen zijn gericht maar bovenal doelbewust de Oekraïense burgermaatschappij treffen. Voor het Westen is het ook een herontdekking van industriële oorlogsvoering waarbij de overwinning gaat naar die partijen met het grootste uithoudingsvermogen. Per dag verliest momenteel Rusland ruim 1000 soldaten, per vierkante kilometer 100. Tegenover de terreinwinst van drie jaar oorlog staan 880.000 Russische soldaten die gesneuveld, gewond of vermist zijn. Dit zijn buitenproportionele verliezen. Uiteindelijk wil het Kremlin, bij monde van de politieke filosoof Dugin, de Westerse ‘decadente’ cultuur verdrijven en de Russische beschaving uitspreiden tot aan de Atlantische Oceaan. De oorlog in Oekraïne is onderdeel van de beschavingsoorlog, een existentiële oorlog die Rusland voert tegen het liberale democratische maar ook al afbrokkelende Westen. De strijd die nu in Oekraïne woedt, is dan ook een strijd tussen democratie en autocratie, liberalisme en illiberalisme (en Trump heeft de zijde van illiberalisme gekozen).

De schok van het oude: een nieuwe Koude Oorlog

De annexatie van de Krim in 2014 betekende al dat interstatelijke oorlog was teruggekeerd op het Europese continent. Medvedev zei in 2016 tijdens de Munich Security Conference van 2016 bovendien dat Rusland in een nieuwe Koude Oorlog was verwickeld met het westen. Datzelfde jaar concludeert een RAND studie dat de NAVO met de dan beschikbare middelen niet in staat was om Art. 5 aan de Baltische Staten te garanderen. Rusland had sinds 2008 haar krijgsmacht gemoderniseerd en onder meer in Kaliningrad grote aantallen raket- en luchtafweercapaciteiten geplaatst die het de NAVO vrijwel onmogelijk zouden

---

maken de beperkte Enhanced Forward Presence eenheden in de Baltische Staten te versterken en te beschermen.

Tegelijkertijd leidden de crises in het Midden-Oosten – de opkomst van ISIS – tot grote stromen vluchtelingen wat tot maatschappelijke polarisatie en de opkomst van extreem rechts stromingen leidde in Europese landen. Europa maakte ook kennis met vele ondermijnende activiteiten – hybride oorlogvoering of ‘gray zone warfare.’ Desinformatie, cyberaanvallen, GPS navigatie-signalen van passagiersvliegtuigen die worden verstoord, omkopen van politici, doorsnijden van cyberkabels, het is onderdeel van een voortdurende sabotagecampagne. Het uiteindelijke doel is de politieke cohesie in Westerse landen en organisaties zoals de EU en NAVO los te weken. Gecombineerd met de slechte trans-Atlantische relatie onder Trump I, en intensiever wordende Russische ondermijnende acties concludeert de EU in 2016 dat Europa geconfronteerd was met existentiële dreigingen. De strategische visie stelt daarom dat Europa weerbaar en strategisch autonoom moet worden.

Waarschuwingen te over

Dergelijke waarschuwingen en aansporingen worden daarna veelvuldig gemaakt, ook in Nederland. In 2017 beveelt de WRR de regering aan om, gezien de sterk verslechterende veiligheidspolitieke context, te investeren in de versterking van de krijgsmacht. Ook de Adviesraad Internationale Vraagstukken maant hiertoe. Soortgelijke waarschuwende signalen waren te lezen in de jaarlijkse strategische monitors van HCSS in Clingendael. Zij wezen op toenemende politieke rivaliteit, cyberaanvallen, desinformatie activiteiten.

We leven in een interregnum, een paradigmaverschuiving waarin de ene internationale rechtsorde verzwakt en zal worden vervangen door een nog onbekende andere, gedomineerd door een nieuwe grootmacht. Fasetransities die in de historie gepaard gingen met grootschalige oorlogen. ‘Hard power’ is daarin een voorname valuta van het internationale verkeer. Het Ministerie van Defensie waarschuwde het parlement in 2018 voor de ontoereikende toestand van de Nederlandse krijgsmacht en de grote Europese afhankelijkheid van Amerikaanse militaire bijdragen. Bovendien gaf de brief aan dat het Westen, gezien de modernisering van de Russische krijgsmacht, niet meer kon rekenen op de luxe van militair-technologische superioriteit die het bondgenootschap sinds 1990 had genoten.

Boter op het liberale hoofd

De defensieuitgaven in Nederland stegen ondanks deze waarschuwingen niet of nauwelijks, en dat ondanks de dominantie van de VVD in de kabinetten Rutte. Ook adviezen vanuit de eigen liberale gelederen leidden niet tot invulling van de consistente VVD partijvisie die stelt dat de VVD staat voor een sterke krijgsmacht. In 2010 negeerde de partijleider het advies van de VVD Defensie Advies Commissie om de defensie-uitgaven geleidelijk aan met 10% te laten stijgen (Hoekzema & De Graaf 2010). De krijgsmacht was door de kostbare operatie in Afghanistan en gelijktijdige bezuinigingen aanzienlijk verzwakt. In 2012 moest VVD Minister van Defensie Hennis Plasschaert toch 1 mld. bezuinigen. “In het Belang van Nederland” heette de visie voor de krijgsmacht die zij op last van de Kamer moest presenteren. Dat was het niet. In 2011 was namelijk al duidelijk dat de VS

---

een terugtrekkende beweging uit Europa aan het maken was onder Obama. De VS verlegde de defensie-prioriteiten naar de Zuid-Chinese Zee gezien de opkomende macht van 'peer-competitor' China. Europa moest militair zelfstandiger worden. De crisis van 2014 accentueerde dat. Tijdens de NAVO-top in Wales die zomer besloten de lidstaten tot formatie van de Enhanced Forward Presence eenheden in de Baltische Staten, air-policing operaties aldaar, de gereedheid van eenheden te verbeteren en om de defensie-uitgaven te verhogen naar 2% BNP. Ook Nederland onder Rutte stemde in, maar de defensiebegroting bleef tot 2016 nog dalen tot 1,16%. Van de begroting van 7,25 miljard Euro ging ruim 4 miljard opgingen aan salarissen en pensioenen. Ruimte voor investeringen en modernisering was niet of nauwelijks aanwezig.

Het rapport *Geopolitiek en de Krijgsmacht* dat de TeldersStichting in 2017 uitbracht waarschuwde net als het WRR-rapport voor deze merkwaardige en, in het licht van de evidente verslechterende veiligheidspolitieke context, zorgwekkende trend. Het advies was snelle en langdurige verhoging van de defensie-uitgaven. Maar evenmin als het WRR-rapport van dat jaar, kon dit rapport van de liberale denktank het toenmalige kabinet Rutte overtuigen. Langzaam kroop het percentage op naar het Europese gemiddelde van 1,35% in 2018, een indicatie dat ook de in meeste andere Europese landen de 'sense of urgency' ontbrak om de waarschuwing van 2014 te verdisconteren. In 2020 steeg het naar 1.41% om daarna weer te dalen tot rond 1.36% (zie tabel). Inmiddels is duidelijk dat 2% niet meer is dan een echo van de veiligheidspolitieke context van 2014. Daarin zijn niet de investeringen verdisconteerd die gemoeid zijn met de nieuwe

afschrikingsstrategie van de NAVO, een geloofwaardigere strategie die noodzakelijk is in het licht van de Russische manier van oorlog voeren en agressieve agenda.

Naar een nieuwe afschrikingsstrategie

De afgelopen drie jaren tonen aan dat die nieuwe koude oorlog die Medvedev in 2016 aankondigde riskanter is dan de vorige. In de jaren zeventig en tachtig stonden de grenzen in Europa niet meer daadwerkelijk ter discussie en waren beide kampen uit op voorkoming van escalatie en handhaven van de status quo. Nu echter is het Kremlin van zins de grenzen opnieuw te trekken, zo nodig met dreiging van een nucleaire aanval zoals diverse malen bleek toen het Kremlin het Westen trachtte te intimideren met inzet van kernwapens. Direct na het begin van de Russische invasie besloten de NAVO lidstaten tijdens de top in Vilnius een nieuwe robuustere afschrikingsstrategie op te tuigen. Deze 'deterrence by denial' strategie beoogt Rusland te overtuigen dat een inval in een van de lidstaten niet alleen zal leiden tot een enorme afstraffing (het fundament van de vorige 'deterrence by punishment' strategie) maar ook dat die inval geen enkele kans van slagen heeft. Dit vereist een veel grotere militaire capaciteit langs de bondgenootschappelijke grenzen dan nu het geval is. Rusland moet duidelijk worden gemaakt dat een militaire opmars snel en ruim voor de grens kan worden aangepakt met 'long range precision' munitie vanuit gevechtsvliegtuigen, die ook Russische luchtafweersystemen kunnen neutraliseren.

Raket-artillerie vertraagt eveneens de opmars. Dichter bij de grens worden grote aantallen artilleriestukken ingezet, en vervolgens

---

antitankwapens, drones, pantserwagens, tanks en infanterie. Het luchtruim wordt gedomineerd door geavanceerde jachtvliegtuigen zoals de F-35, en grote aantallen lucht, raket- en drone-verdedigingsystemen zorgen er voor dat troepen aan het front worden beschermd en dat kritische infrastructuur en steden niet hetzelfde lot ondergaan als die in Oekraïne momenteel. Op deze wijze kan een geloofwaardig signaal worden afgegeven dat een Russische opmars al op grote afstand van de grens tot staan kan worden gebracht.

Naar 3.6%, of meer

De middelen daartoe zijn er nog niet. De AIV concludeerde in het briefadvies 'Oekraïne – standvastigheid, weerbaarheid en perspectief' dat, gezien de veiligheidspolitieke ontwikkelingen, defensie-uitgaven van boven de 2% van het bbp nodig zijn om aan alle nationale en internationale verplichtingen te voldoen die voortvloeien uit de grondwettelijke taken van de krijgsmacht. Niet verrassend dan ook dat de huidige VVD minister van Defensie Brekelmans in navolging van zijn voorganger stelt dat Nederland rekening moet houden met 3%. Mark Rutte, inmiddels secretaris generaal van de NAVO verwacht dat tijdens de NAVO-top in Den Haag landen worden gevraagd tot 3,6% te gaan.

En die percentages gingen nog uit van Amerikaanse steun. Sinds 1999 waarschuwen de VS echter al voor de onacceptabele Europese verslaving aan Amerikaanse militaire bijdragen voor Europese veiligheid, ofwel de 'capability gap'. De operatie in 2011 tegen Khadafi toonde dit nogmaals: zonder de VS had Europa een dergelijke beperkte humanitaire interventie niet kunnen plegen net zoals Europa de dwangactie tegen Milošević in 1999 zonder

Amerikaanse hulp niet hadden kunnen uitvoeren, tenzij Europese landen bereid waren geweest om aanzienlijke verliezen te lijden. Vanaf 2014 vergroot de VS die bijdrage desalniettemin tot 100.000 man om de geloofwaardigheid van de afschrikingsstrategie te versterken. Europa is met name afhankelijk als het gaat om zogenaamde 'strategic enablers': inlichtingen en verkenningcapaciteit, satellietwaarneming, satellietcommunicatie, commandovoeringcapaciteiten, middelen om vijandelijke luchtafweercapaciteiten te neutraliseren, elektronische oorlogsvoeringssystemen, tankers in de lucht, en kruisraketten. Tot slot levert de VS de nucleaire paraplu en veel politieke gewicht.

Sinds München is het maar de vraag of daar nog op kan worden gerekend. Europa moet, zo is nu de Europese politieke consensus, ook zonder de VS invulling kunnen geven aan de nieuwe afschrikingsstrategie. Maar ook wanneer de trans-Atlantische band zich herstelt moet Europa erop rekenen dat de VS militaire capaciteiten uit Europa zal moeten verplaatsen naar de Zuid-Chinese Zee als daar een crisis ontstaat. Dat zal Europa, stelt een voorzichtige voorlopige analyse van het Kiel Institute, 250 mld. extra gaan kosten (Burilkov & Wolff 2025). En daar is haast bij. Analyses suggereren sterk dat Rusland binnen 4 tot 8 jaar grotendeels de verliezen kan hebben gecompenseerd. Dan moet rekening worden gehouden met een mogelijke escalatie bij de grens van een van de Baltische staten waarmee Rusland Art. 5 zal testen en daarmee de cohesie van het bondgenootschap. Tegelijkertijd moet Europa Oekraïne militair blijven ondersteunen en wellicht een afschrikingsmacht formeren om een bestandslijn te bekrachtigen. Polen rept al van 5% BNP en ook

---

Emmanuel Macron heeft dat percentage sinds München genoemd.

“A pre-war period”

De les van München is duidelijk: Europa moet zijn eigen strategische broek kunnen ophouden. Zoals Ivo Daalder in februari terecht adviseerde,

“First, increasing defense spending closer to the Cold War average (above 3 percent), so that it can enable the fielding of a large, ready, advanced and capable force, as well as make up for two decades of underinvestment.

Next, European militaries need to enhance the readiness of their combat forces, able to deploy more than 300,000 troops in 30 days and another 400,000 within six months.

Europe then needs to acquire strategic enablers — especially aerial refueling, heavy lift, intelligence, surveillance and reconnaissance assets, electronic warfare, airborne surveillance, maritime patrolling, space-based capabilities, suppression of enemy air defense and air/missile defenses.

It also needs to build up a six-month inventory of ammunition, fuel and spare parts at high consumption rates.

Finally, Europe needs to develop a strategy to address the challenges of its fragmented arms industry, so that it can ensure capabilities are delivered in a timely manner and available resources are spent wisely.” (Daalder & Grand 2025).

Meer wapen- en ondersteunende systemen, grote munitievoorraden, veel lucht- raket en

droneverdedigingscapaciteiten aan de grens en rond steden en kritische infrastructuur. En een grotere productiecapaciteit van de Europese militaire industrie. De premier van Engeland Starmer zei na de elektroshock van München terecht dat deze oorlog gaat over de toekomst van Europa. De oorlog stopt niet bij Oekraïne en de verdediging van Nederland en Engeland begint niet aan de grens van Nederland of Engeland maar aan de bondgenootschappelijke grenzen van Polen, de Baltische Staten, de Finse grens en ook in Oekraïne. Donald Tusk had gelijk vorig jaar: Europa heeft een situatie als de huidige nog nooit heeft meegemaakt sinds 1945, “We live in a pre-war period”.

Frans Osinga, (commodore b.d.), is hoogleraar oorlogstudies aan de Universiteit Leiden. Hij is lid van de Adviesraad Internationale Vraagstukken en oud-lid van het Curatorium van de Teldersstichting. Opgeleid tot F-16 vlieger heeft hij diverse functies bekleed binnen de krijgsmacht, de NAVO, Instituut Clingendael en de Nederlandse Defensie Academie, waar hij hoogleraar krijgswetenschappen was.

Literatuurlijst

- Baker, P. Trump’s Pivot Toward Putin’s Russia Upends Generations of U.S. Policy, 18 februari 2025. URL: <https://www.nytimes.com/2025/02/18/us/politics/trump-russia-putin.html>
- Burilkov, A. & Wolff, G. *Defending Europe Without the US: First Estimates of What is Needed*, Kiel Policy Brief No. 183, February 2025, URL: <https://www.bruegel.org/analysis/defending-eu->

rope-without-us-first-estimates-what-needed

- Chivvis, C. The US and Europe are at a crossroads. A new world order is emerging. *The Guardian*. 19 februari 2025. URL: <https://www.theguardian.com/us-news/commentisfree/2025/feb/19/us-europe-ukraine-russia>
- Daalder, I. How Trump is Making Russia Great Again. *America Abroad*. 19 februari 2025/. URL: https://ivodaalder.substack.com/p/how-trump-is-making-russia-great?r=9fpoo&utm_campaign=post&utm_medium=web&triedRedirect=true
- Daalder, I. & Grand, C. *A New Transatlantic Bargain, The Case for Building a Strong, European Pillar*, Belfer Center, Harvard, februari 2025. URL: <https://www.belfercenter.org/transatlantic-bargain#:~:text=A%20New%20Transatlantic%20Bargain%3A%20The%20Case%20for%20Building,for%20rebalancing%20the%20transatlantic%20security%20relationship%2C%20strengthening%20Europ>

- Hoekzema, W. & De Graaf, G. *Investeren in Veiligheid Handhaving, herstel en verbetering, De toekomst van de Nederlandse krijgsmacht gewaarborgd*, Den Haag, 25 mei 2010.
- Montaz, R. The Ticking Clock on Reinventing the Transatlantic Alliance. *Strategic Europe*. 18 februari 2025. URL: <https://carnegieendowment.org/europe/strategic-europe/2025/02/the-ticking-clock-on-reinventing-the-transatlantic-alliance?lang=en&center=europe>

Bijlage 1

Defensie uitgaven als % BNP									
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Ned	1.15	1.13	1.16	1.15	1.22	1.32	1.41	1.36	1.44
Dtsl	1.19	1.19	1.20	1.23	1.25	1.35	1.51	1.45	1.51
VK	2.14	2.03	2.09	2.08	2.10	2.08	2.35	2.29	2.29
Fr	1.82	1.78	1.79	1.78	1.81	1.81	2.00	1.91	1.88
Pol	1.88	2.23	2.00	1.89	2.02	1.99	2.23	2.22	2.23
Estl	1.93	2.03	2.07	2.01	2.01	2.04	2.30	2.03	2.16
VS	3.71	3.51	3.50	3.28	3.26	3.47	3.58	3.53	3.31
Bron: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2024/6/pdf/240617-def-exp-2024-en.pdf , p.9									

Boekrecensies

Verlicht liberaal in driedelig grijs. Het leven van Molly Geertsema (1918-1991) van Klaas Tammes

door Hans Mojet

Bespreking van Verlicht liberaal in driedelig grijs. Het leven van Molly Geertsema (1918-1991) van Klaas Tammes, uitgeverij Prometheus, ISBN 97844655285

Biografieën over fractievoorzitters zijn schaars. Naast de publicatie van de Teldersstichting¹ zijn er enkele werken over Pieter Oud² en een kloeke biografie over Hans Wiegel.³ Verder nam een enkele voormalig fractievoorzitter de moeite om persoonlijke herinneringen op te tekenen.⁴ De biografie over Molly Geertsema is daarom een welkome aanvulling aan de geschiedschrijving over de VVD en het liberalisme in Nederland. Zij werd geschreven door Klaas Tammes, sociaal

geograaf voormalig burgemeester (D66) van Lienden, Heteren (wnd.) en Buren. Eerder schreef hij onder meer biografieën van L.R.J. ridder van Rappard en Hans Gruijters.

Bijzonder aan Willem Jacob (Molly) Geertsema was dat hij op alle niveaus van het openbaar bestuur actief is geweest, in gemeente, provincie en op landelijk niveau. Zijn diverse activiteiten, binnen en buiten politiek, komen aan bod in het boek dat is geordend aan de hand van de plaatsen waar hij actief dan wel woonachtig was. Geertsema was een kleurrijke figuur en zijn levensloop wordt dan ook geschetst aan de hand van vele anekdotes.

Familiegeschiedenis, jeugd en studietijd

Het boek begint met een korte familiegeschiedenis. Overgrootvader Johan Herman Geertsema volgde in 1866 Thorbecke op als minister van Binnenlandse Zaken. Later werd hij commissaris van de Koning in Overijssel. Ook een zoon was commissaris van de Koning maar dan in Groningen. De grootvader en vader van Molly waren beide werkzaam in het familiebedrijf, de bank Geertsema, Feith en Co die later is opgegaan in de Rotterdamse Bank. Molly werd geboren in Utrecht. Zijn vader overleed toen hij drie jaar was. Daarna verhuisde zijn moeder naar Den Haag waar Molly opgroeide onder de hoede van Franse gouvernantes. Na het behalen van zijn gymnasiumdiploma ging hij in Leiden rechten studeren. Tijdens de oorlog moest hij onderduiken en leerde hij zijn latere vrouw kennen met wie hij drie kinderen zou krijgen.

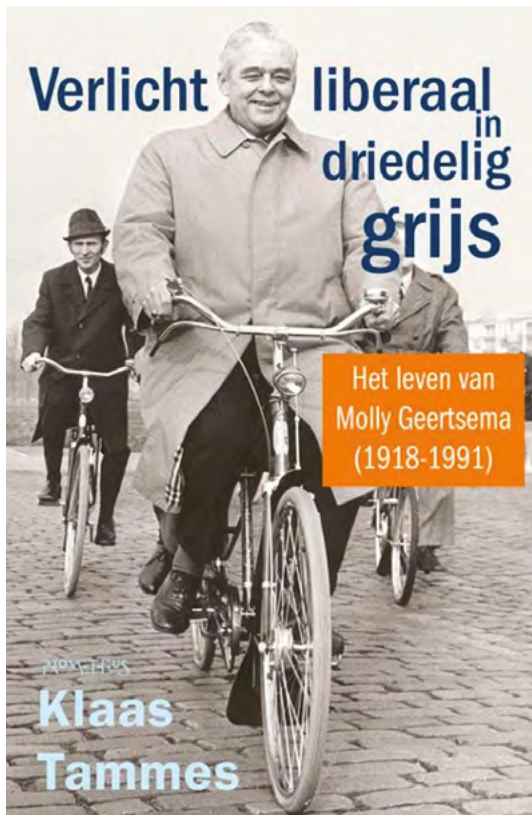
In Leiden werd hij actief bij het Leidsch Studenten Corps. Hij kwam in hetzelfde jaar aan als Erik Hazelhoff Roelfzema. Bij Minerva had Geertsema het zeer naar zijn zin en na de oorlog zou hij het tot preses schoppen. In november 1940 was hij waarschijnlijk aanwezig bij de beroemde rede die professor Cleveringa hield en waarin hij protesteerde tegen het gedwongen ontslag van joodse hoogleraren. Omdat studeren na verloop van tijd haast onmogelijk werd, ging Geertsema aan de slag als volontair bij de gemeentesecretarie van Oegstgeest tot aan het eind van de oorlog. Vanaf begin 1944 werd hij actief in de Raad van Verzet en verrichtte hij koeriersdiensten.

Eerste stappen in de politiek en eerste burgemeesterschap

Na zijn afstuderen werd Geertsema repetitor

burgerlijk recht. In 1947 werd hij lid van de Partij van de Vrijheid die in 1948 opging in de VVD. Hij stelde zich kandidaat voor de gemeenteraad van Leiden. Na het terugtreden van een ander raadslid werd hij in 1950 lid van de raad. Hij maakte snel naam en werd ook voorgedragen voor de kandidatenlijsten van de Zuid-Hollandse Provinciale Staten en Tweede Kamer en in 1953 als lijsttrekker voor de gemeenteraadsverkiezingen in Leiden. Zijn ideaal was echter het burgemeesterschap. Na een mislukte sollicitatie in het Groningse Scheemda werd hij in maart 1953 benoemd als burgemeester van het Noord-Groningse Warffum.

Niet iedereen was even enthousiast over de burgemeester. De lokale PvdA-fractie vond dat een burgemeester van socialistischen huize meer gepast was geweest gelet op de politieke verhouding. Later zou de fractie bijdraaien en zou zij het vertrek van Geertsema betreuren. Geertsema moest zich als jongste burgemeester van het land wel bewijzen. Hij hield van het contact met de bewoners en was benaderbaar. Ook richtte hij een stichting op om samen met andere Noord-Groningse gemeenten aandacht te vragen voor de problemen op het Hogeland. Zijn werkzaamheden vielen op, onder meer bij KVP-staatssecretaris van Binnenlandse Zaken Norbert Schmelzer. Hij was verantwoordelijk voor de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, een onderwerp waar Geertsema zich in Leiden ook al mee had bezig gehouden. Schmelzer haalde Geertsema naar het ministerie in Den Haag. Daarmee kwam er een eind aan het burgemeesterschap in Warffum. Geertsema zou zijn hele leven lang echter nog contact onderhouden met de gemeente.

Den Haag en Wassenaar

Geertsema was op het ministerie verantwoordelijk voor de terreinen bezitsvorming en publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie. Zo was hij de initiator van de Jeugdspaarwet (bekend van de Zilvervlootrekning). Het tweede onderwerp, de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, was niet populair in liberale kring. VVD-fractievoorzitter Oud liet zich er negatief over uit. Naast het werk op het ministerie bleef de politiek trekken. Geertsema werd in 1958 lid van de gemeenteraad in Den Haag, maar het burgemeesterschap bleef trekken. Hij was een actief en kritisch gemeenteraadslid en kwam in botsing met de Haagse burgemeester Kolfshoten toen hij hem aansprak op zijn openbare-ordeportefeuille. Die was daar niet van

gediend, hetgeen leidde tot een fel debat. Het Haagse raadslidmaatschap kwam ten einde, toen Geertsema in 1961 werd benoemd tot burgemeester van Wassenaar. In de tussentijd was Geertsema ook gekozen als Kamerlid. Hij voerde daar het woord over Binnenlandse Zaken.

De combinatie tussen Kamerlidmaatschap en burgemeesterschap kon Geertsema aan, omdat hij slechts een paar uur per nacht slaap nodig had. Er werd daarom ook wel gezegd dat hij Wassenaar 's nachts bestuurde, omdat hij overdag en 's avonds op het Binnenhof verkeerde. Zijn drukke agenda weerhield hem niet om mee te doen met de tafeltenniscompetitie in de middagpauze op het raadhuis. Als burgemeester kreeg hij te maken met een actie van Zuid-Molukkers die de woning van de Indonesische ambassadeur bezetten waarbij een politieagent om het leven kwam. De bezetting zelf werd zonder geweld beëindigd. Toen Geertsema werd gevraagd om verantwoording af te leggen aan de gemeenteraad, stelde hij dat zeer op prijs.

Na de verkiezingen van 1963 werd Geertsema fractievoorzitter in de Tweede Kamer. Lijsttrekker Toxopeus werd als minister van Binnenlandse Zaken lid van het kabinet-Marijnen. Na de val van dit kabinet keerde Toxopeus terug in de Kamer en volgde hij Geertsema op als fractievoorzitter. Dat zou hij blijven tot hij in 1970 commissaris van de Koningin in Groningen zou worden. Geertsema volgde hem toen weer op als fractievoorzitter. Als voorzitter gaf Geertsema de fractie veel ruimte, zo gaf toenmalig Kamerlid Theo Joekes aan. Je kon ook altijd bij hem terecht voor advies. De liberale beginselen lagen hem na aan het hart en hij was actief betrokken bij de voorbereiding

---

van de beginselprogramma's die in 1966 en 1980 werden vastgesteld, evenals het Liberaal Manifest van 1980. Hij was onder meer voorstander van een verruiming van de zedelijke vrijheid. Hij zette zich in voor minderheden en homorechten. Bij dat laatste onderwerp onderzocht hij niet altijd brede steun uit zijn eigen partij.

Minister en commissaris

In 1971 kwam het kabinet-Biesheuvel tot stand. De basis hiervoor was gelegd tijdens een reis naar Londen in het jaar ervoor van vier fractievoorzitters, van de VVD en de christendemocratische partijen KVP, ARP en CHU en Geertsema. Als deze vier partijen samen een meerderheid zouden krijgen bij de Kamerverkiezingen in 1971, was het streven om samen een coalitie te vormen. Deze meerderheid werd echter niet behaald en er was een vijfde coalitiepartij nodig: DS'70, een afsplitsing van de PvdA die werd geleid door Willem Drees jr., de zoon van voormalig premier Drees. Bij de verkiezingen was Geertsema lijsttrekker van de VVD. Tijdens de campagne schuwde hij de confrontatie met de linkse partijen niet.

Na de vorming van het kabinet-Biesheuvel werd Geertsema minister van Binnenlandse Zaken. Hij was begin '71 afgetreden als burgemeester van Wassenaar. Geertsema werd 99 jaar nadat zijn overgrootvader voor de tweede keer Thorbecke was opgevolgd, minister in het Torentje (dat toen nog deel uitmaakte van het ministerie van Binnenlandse Zaken). Als minister hield hij zich met vele terreinen bezig: van het personeelsbeleid, het Koninklijk Huis tot de politie en officiële erkenning van het COC, de belangenorganisatie van homoseksuelen. Als gevolg van de val van het kabinet-Biesheuvel kon hij zijn werk echter niet afmaken.

Het kabinet kwam ten einde door een conflict over bezuinigingen waarna DS'70 het kabinet verliet. Dat leidde tot vervroegde verkiezingen in 1973. Geertsema zag de potentie van Hans Wiegel om kiezers te trekken en maakte op een edelmoedige manier ruimte voor hem.

Als minister van Binnenlandse Zaken was hij al bezig met de opvolging van commissaris van de Koningin in Gelderland Bloemers. Geertsema stond op de kandidatenlijst voor de Tweede Kamer en was nog enige tijd lid van de nieuwe Tweede Kamer. De VVD stond in de formatie buiten spel en uiteindelijk kwam het kabinet-Den Uyl tot stand. Geertsema aarzelde nog enige tijd over zijn kandidatuur voor de functie in Gelderland. Uiteindelijk werd zijn benoeming onderdeel van een Haagse deal waarbij ook de commissarisfunctie van Noord-Brabant en het burgemeesterschap van Eindhoven werden ingevuld en de koehandel vooral plaatsvond tussen KVP en PvdA.

In november 1973 trad Geertsema aan als de nieuwe commissaris in Gelderland. Eén van de eerste besluiten die hij nam was om zichzelf te 'onttronen' en op hetzelfde niveau als gedeputeerden te gaan zitten. Als commissaris had hij geen eigen inhoudelijke portefeuille. Gelderland had een traditie van sterke gedeputeerden. Geertsema bemoeide zich niet met hun portefeuilles, maar was wel bereid om mee naar Den Haag te gaan om meer gewicht te geven aan het bezoek. Met vrouwen en niet-academici in het openbaar bestuur had hij niet veel op. Hij was verder een groot voorstander van openbaarheid. Over de verantwoordingsplicht als commissaris aan de Staten, onder meer over burgemeestersbenoemingen, had hij ook uitgesproken opvattingen. Voor zijn secretaresse en ambtenaren was hij

---

niet altijd de makkelijkste. Toen er zaken misgingen, kregen de secretaresse en de chauffeur hun ontslag aangezegd. Het bleef echter bij woorden. Verder ging hij als commissaris vaak en graag bij gemeenten op bezoek. Ondanks zijn voornemen om een stapje terug te doen als partijman, werd hij binnen de VVD vaak gevraagd als spreker op verschillende plaatsen in het land.

Geertsema was niet bang om standpunten in te nemen die impopulair waren, ook in eigen partij. Zo stond hij open voor samenwerking met de PvdA. Hij werd de eerste voorzitter van het Des Indes-beraad dat werd opgericht naar aanleiding van de abortuskwestie. Kamerleden van VVD, PvdA maar ook D66 wisselden in het beraad informeel van gedachte. Een ander onderwerp dat de gemoederen bezig hield en waar Geertsema als commissaris mee te maken kreeg, was kernenergie. De kerncentrale Dodewaard lag in de provincie Gelderland en uit hoofde van zijn functie was hij tevens president-directeur van de kerncentrale. Zelf geen voorstander van kernenergie (wat hem betreft een ‘noodzakelijk kwaad’) vond hij dat een brochure van de gemeente Dodewaard ‘indianenverhalen’ bevatte en de bewoners onnodig bang maakte.

Als commissaris maakte hij geen gebruik van de oude ambtswoning voor de commissaris en verbleef hij enige tijd in hotels. Later betrok hij het leegstaande kasteel Middachten na een grondige verbouwing. Hij huurde het kasteel en zorgde er met zijn vrouw voor dat het kasteel ruimhartig werd opengesteld voor publiek. Zo werden er tentoonstellingen en culturele evenementen georganiseerd en waren zalen te huur voor feesten en partijen. Ook kon het gebeuren dat groepen met een rondleiding in zijn werkkamer kwamen, terwijl hij onver-

stoorbaar doorwerkte. In oktober 1983 ging hij vanwege het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd met pensioen. In hetzelfde jaar werd hij lid van de Eerste Kamer, wat hij één termijn zou blijven. Na zijn pensionering vervulde hij nog verschillende nevenfuncties. Geertsema overleed in 1991.

Conclusie

Tammes heeft een vlot leesbare biografie geschreven over een markante persoonlijkheid. Geertsema, door *Vrij Nederland* vanwege zijn doordringende en verdragende stemgeluid ooit bestempeld als de ‘Verschrikkelijke Schreeuwman,’ had een afwisselend leven waarin hij zich gemakkelijk bewoog in verschillende geledingen van de maatschappij. Dat levert mooie verhalen op. Zijn daden op alle niveaus van het openbaar bestuur waar hij actief was, evenals zijn opvattingen komen in de biografie ruimschoots aan de orde. Ook de scherpe kantjes van zijn persoonlijkheid (hij kon niet makkelijk zijn naar zijn medewerkers), worden evenmin weggecijferd. Naast bewonderaars komen critici over zijn optreden en persoon aan het woord, wat de biografie een afgewogen karakter geeft.

Mr. drs. H. W. Mojjet ML is rijksambtenaar en redactielid van Liberale Reflecties.

-
1. *Kopstukken van de VVD*, diverse auteurs, 1988, Uitgeverij Unieboek, ISBN 9026943547.
  2. *Bewegend verleden: een biografische visie op prof. mr. P. J. Oud*, Henk Vonhoff, 1969; *Mr P.J. Oud. Gezien door zijn tijdgenoten*, Nicholas Arkeema [et al.], 1961.
  3. *Hans Wiegel. De biografie*, Pieter Sijpersma, 2020.
  4. *Nooit wachten op later. Memoires*, Ed Nijpels, 2022.

De val van België van Wouter Verschelden

door Pieter de Jonge

Bespreking van De val van België van Wouter Verschelden, uitgeverij Manteau, ISBN 9789022341711.

Een van de beroemdste schilderijen van de Belgische schilder Pieter Bruegel is *De val van Icarus*. Vooraf was Icarus gewaarschuwd niet te dicht bij de zee of de zon te vliegen, anders zouden zijn vleugels loslaten. Icarus sloeg de waarschuwing in de wind, met fatale afloop.

In de inleiding van zijn boek *De val van België* vergelijkt politiek verslaggever Wouter

Verschelden politici met Icarus: hoogmoed leidt tot de val. Maar waar op het schilderij niemand opmerkt dat de overmoedige Icarus in zee verdrinkt, kan de politicus een heel land meesleuren in zijn val.

Het boek begint met het aantreden van de Belgische federale regering van de liberale premier Alexander De Croo (2020-2025). Het behandelt ook de Vlaamse regering (2019-2024).

Veel politici komen aan bod, van in totaal negen partijen: de zeven federale regeringspartijen en de twee Vlaamsgezinde partijen N-VA (liberaal conservatief, grootste Nederlandstalige partij) en Vlaams Belang (ooit Vlaams Blok; radicaal-rechts). De meeste van die politici kunnen voor Icarus doorgaan. Toch lijkt vooral De Croo bedoeld, die bij de verkiezingen van juni 2024 niet het land, maar wel zijn partij meesleurde.

Nederlanders zijn onbekend met een federale staatsstructuur en met meerdere taalgroepen binnen een land. Voor het overzicht concentreert deze bespreking zich op het federale niveau en op de twee liberale partijen: de Vlaamse *Open Vld* en de Franstalige *Mouvement Réformateur* (MR, ‘Hervormingsbeweging’).

Belgische politieke structuur

Eerst even wat voorkennis. Liberalen, christendemocraten, socialisten en groenen zijn verdeeld in afzonderlijke partijen voor Nederlands- en Franstaligen, al proberen de zusterpartijen meestal wel samen in de federale regering te komen.¹ Omdat de Vlaams-nationalistische partijen N-VA (liberaal-conservatief) en Vlaams Belang (voorheen: Vlaams Blok; radicaal rechts) per definitie geen Waalse zusterpartij hebben, hebben zij een achterstand bij de federale formatie.

In België worden volksvertegenwoordigers verkozen via provinciale kieskringen. Iedere provincie heeft een aantal zetels te verdelen in de federale Kamer en in het regionale Parlement. De *gewesten* (deelstaten) Vlaanderen en Wallonië hebben elk vijf provincies. Alleen het derde gewest, Brussel, is tweetalig.

Vlaamse partijen treden niet aan in Wallonië en andersom. Dus in theorie heeft iedere partij zes kandidatenlijsten nodig: vijf provincies en Brussel. Ware het niet dat sinds 2014 federale, regionale en Europese verkiezingen op dezelfde dag worden gehouden. Iedere vijf jaar moeten dus dertien kandidatenlijsten gevuld worden.

Zes landelijke en zes regionale lijsttrekkers. Wie van hen leidt de partij? Antwoord: de partijvoorzitter, die ook de lijsttrekkers kiest, onderhandelt bij de formatie en bij regeringsdeelname de bewindspersonen aanwijst. Een voorzitter hoeft niet de kandidaat-premier te zijn, zelfs niet als hij of zij een lijsttrekker was. Levert een partij de federale premier, dan is dat de enige binnen de partijhiërarchie die boven de voorzitter staat.

De partijvoorzitter is zelf niet fractievoorzitter in de federale Kamer of het regionale Parlement. Als een partij ook premier en/of minister-president levert, of allebei, zijn er vier tot vijf mensen die ertoe doen. Nu snapt u waarom boeken over Belgische politiek onvermijdelijk over personen gaan, inclusief rivaliteit binnen partijen.

Centrumlinks of centrumrechts?

Partijvoorzitters zijn het machtigst in de periode vanaf het opstellen van de kandidatenlijsten tot het aantreden van een regering. Het boek begint bij het aantreden van de federale regering-De Croo, oktober 2020. In theorie hoefden partijvoorzitters vanaf dat moment geen rol meer te spelen. Toch moet u vier daarvan onthouden: Bart De Wever (N-VA; sinds februari 2025 Belgisch premier), Paul Magnette van de *Parti socialiste* (PS), Egbert Lachaert (Open Vld) en

Georges-Louis-Bouchez (MR). In het boek komen nog veel meer politici aan de orde (van in totaal negen partijen), maar in deze bespreking gaat het om deze vier plus premier De Croo.

Sinds 2010 is N-VA grootste Vlaamse partij. In Wallonië is de socialistische PS doorgaans de grootste. Die partijen zijn zowel sociaaleconomisch als in hun opvattingen over België tegenpolen. De kans dat die twee partijen samen regeren bestaat theoretisch, maar is onwaarschijnlijk.

En toch hadden De Wever en Magnette augustus 2020 een akkoord. Getalsmatig moest er nog een liberale partij bij. Vanwege Bouchez had Open Vld de voorkeur. Lachaert, toen pas vier maanden voorzitter, wilde

de Waalse zusterpartij niet laten vallen. Zo belandde N-VA alsnog in de oppositie. In de Vlaamse regering leverde N-VA juist de premier. Grootste regeringspartij in Vlaanderen, belangrijkste oppositiepartij federaal.

Letterlijk de avond voor het aantreden van de regering besloot Magnette af te zien van het premierschap. De vorige twee premiers waren Franstalig, nu moest het een Vlaming zijn. Zodoende werd het De Croo, ook al was Open Vld zevende partij in de Kamer en vijfde in de coalitie. De Croo had dus weinig democratische legitimiteit.

PS bleef de grootste partij, wat De Croo afhankelijk kon maken van een goede verstandhouding met Magnette. Hij werd premier van een centrumlinkse regering: liberalen, socialisten, groenen en (Vlaamse) christendemocraten. Complicatie: Lachaert werd in april 2020 in de eerste ronde met 56% partijvoorzitter, nadat hij nadrukkelijk pleitte voor een rechtse koers voor de partij en een centrumrechtse regering. Hij versloeg een kandidaat die centrumlinks wilde. De leden van Open Vld kregen het tegendeel van waarvoor ze gestemd hadden.

Premier De Croo

Volgens Verschelden benutte premier De Croo iedere mogelijkheid om zijn eigen positie te verstevigen. Zo riep hij, formeel vanwege corona, nooit de volledige ministerraad bijeen, maar enkel de *kern*: premier en vicepremiers. De Croo was eerder minister geweest en had in de kern als enige een partijgenoot, de vicepremier.² Hij was in het voordeel tegenover de andere vicepremiers.

De eerste begroting, in 2021, bereidde hij

---

niet al vanaf de zomer voor, maar pas na het zomerreces. Vervolgens wilde hij enkel vergaderen met ministers, zonder medewerkers. Allemaal mogelijkheden om andere ministers, vooral de debuterende, onder druk te zetten en te overrompelen. Dit viel verkeerd bij Magnette, ooit federaal minister geweest. Het scheelde weinig of hij had in september 2021 de stekker uit de coalitie getrokken. Lachaert wist hem tot bedaren te brengen.

De Croo's neiging om in het openbaar vriendelijk te zijn en achter de schermen meedogenloos ('Dr. Jekyll & mr. Hyde') bleek uit op den duur nadelig. Coalitiepartners vertrouwden hem niet meer.

Botsende persoonlijkheden

Verschelden focust op persoonlijke ambities en (overwegend slechte) onderlinge verhoudingen van politici. Hij heeft het journalistiek geluk dat in deze periode de twee liberale partijen werden geleid door personen die niet meer van elkaar konden verschillen.

De Croo had zich in de jaren voor zijn premierschap geprofileerd als links-liberaal. Georges-Louis Bouchez, MR-voorzitter sinds 2019, voer een rechts-liberale koers. In 2024 wilde hij in Franstalig België alle rechtse stemmers mobiliseren tegen de hegemonie van PS.

In België zijn veel politici kinderen van politici. Bij de liberalen lijkt dit zelfs de norm.³ De Croo geldt als ultieme *fijs á papa*: zoon van partijcoryfee Herman De Croo.⁴ In 2009 kon Alexander op 34-jarige leeftijd partijvoorzitter worden, zonder zelfs maar gemeenteraadslid geweest te zijn. Bouchez daarentegen is van bescheiden komaf, eerste

generatie politicus en vooral *selfmade man*. Op de vicepremier na, die haar trouw aan de partijleider had bewezen, benoemde Bouchez nieuwe gezichten. Dit waren volgens Verschelden alleen mensen die hun benoeming aan hem dankten.

De Croo komt uit een politieke familie, Bouchez wilde af van de aloude liberale partijadel. Het moest botsen tussen de twee. Wat ze wel gemeen hadden, was het meedogenloos optreden tegen partijgenoten die hun eigen ambities belemmerden. De Croo steunde in 2020 Lachaert als voorzitter om te voorkomen dat een rivaal kandidaat-premier werd. Najaar 2022 liet hij zijn eigen staatssecretaris, Eva De Bleeker, zodanig hard vallen, dat andere partijen met haar sympathiseerden.

Geen liberaal beleid

Na de bijna mislukte begrotingsonderhandelingen van 2021 zorgden De Croo en zijn vicepremier voor een goede verstandhouding met Magnette. Tot verbazing van Lachaert en Bouchez probeerden die niet langer liberale standpunten om te zetten in beleid. Als partijvoorzitter moest Lachaert hen daarop aanspreken. Dit viel verkeerd, voortaan lichtten zij hun partijvoorzitter niet langer in over wat in de regering besproken werd. Lachaert moest het horen van Bouchez, die wél op de hoogte werd gehouden door de MR-vicepremier.

Bouchez heeft een unieke manier van opereren: 'Eerst de publieke en directe aanval, en pas daarna het informele overleg of het sussende telefoontje' Vanaf de allereerste dag van zijn voorzitterschap zocht hij de confrontatie op met Waalse en later ook federale coalitiepartners. Mede daarom wilde De Wever

---

niet met hem regeren. Maar in tegenstelling tot Open Vld is het duidelijk wat hij wil een rechtse klassiek-liberale koers. Die duidelijkheid maakte hem ook geliefd in Vlaanderen – ondanks het feit dat hij geen Nederlands spreekt in het openbaar.

Liberaal vaandelvlucht

Een jaar voor de verkiezingen verschilden Lachaert en De Croo van mening over de te voeren campagne. Volgens peilingen is de regering ongeliefd. Als De Croo besluit zich opnieuw kandidaat te stellen voor het premierschap, legt Lachaert zijn functie neer.

De zomer van 2023 lekt uit dat meerdere liberale politici, vooral van de rechtervleugel, van partij proberen te wisselen. N-VA houdt die boot af, ex-liberaal Jean-Marie Dedecker overweegt zijn partij LDD te activeren.⁵ Lachaert en De Bleeker hebben contact met hem. De Croo houdt Lachaert binnenboord door hem de tweede plaats aan te bieden op een Vlaamse lijst.

De liberale vicepremiers in de federale en Vlaamse regering treden dat najaar af, om zich op hun herverkiezing als burgemeester in 2024 te concentreren. Een kwestie van baanzekerheid, die het beeld versterkte dat liberalen plucheplakkers zijn.

Einde van een tijdperk?

Verschelden staat in een traditie van Vlaamse journalistieke boeken over de politiek. Net als eerder bijvoorbeeld Hugo de Ridder en Jos Bouveroux zet hij voor de duur van een regeringstermijn de gebeurtenissen op een rij. De veelheid aan namen en partijen kan onoverzichtelijk overkomen op wie niet bekend is met Belgische politiek. Voor wie

wel voorkennis heeft, is het een mooi naslagwerk.

Verschelden verruilde in 2012 de dagblad-journalistiek voor mede door hem opgerichte nieuwsites. Hij werd bekend als politiek duider op tv. Afgelopen zomer begon hij een dagelijkse nieuwsbrief, *W16* (naar Wetstraat 16, het werkadres van de Belgische premier). Hij lijkt een uiterst cynische kijk op politici gekregen te hebben. Alsof het louter opportunisten zijn, enkel bezig met de eigen loopbaan.

Voor een eenpersoonsmedium is het indrukwekkend hoe goed op de hoogte Verschelden is. Al bevat het boek twee lacunes. Van de 25 hoofdstukken gaat maar één over grootste regeringspartij PS. De voormalige Waalse christendemocraten blijven onbelicht. Jammer, want tussen 2019 en 2024 vonden die zichzelf in de oppositie opnieuw uit. Afgelopen juni werden ze met 20,7 procent derde Franstalige partij, Waalse en federale regeringsdeelname volgde.

Verschelden beschrijft vooral. Wie het boek analytisch bekijkt, merkt op dat bij liberalen en socialisten de verschillen tussen Vlaamse en Franstalige partijen toenemen. De vanzelfsprekendheid waarmee Lachaert in 2020 nog loyaal bleef aan zusterpartij MR, is verdwenen. Vlaamse socialisten en Waalse liberalen zitten in de regering, hun anderstalige tegenhangers in de oppositie.

Hoe verder?

Het boek loopt van oktober 2020 tot juni 2024. Waarom het tot februari 2025 duurde voor België een federale regering kreeg? Het antwoord is Bouchez. Wordt Bouchez de

---

Icarus van 2029?

Het eerste hoofdstuk gaat over de exitpolls op verkiezingsavond 2024. Pas dan wordt zelfs voor De Croo duidelijk dat de peilingen het goed hadden. Open Vld behaalt haar slechtste verkiezingsresultaat ooit. Na 25 jaar regeren resteert oppositie. MR daarentegen wordt grootste partij in Wallonië en Brussel. De epiloog vermeldt hoe de demissionaire premier De Croo eind augustus met Bouchez belt. Wilde de MR-voorzitter hem voordragen als Eurocommissaris?

De ooit afgedankte De Bleeker werd ondanks een onverkiesbare plaats met voorkeurstemmen in het Vlaams Parlement verkozen én de nieuwe partijvoorzitter. Lachaert werd Vlaams fractievoorzitter. Komende september verandert Open Vld voor de derde keer in evenzoveel decennia van naam.

Pieter de Jonge (MA, politieke geschiedenis) is Nederland-correspondent voor Doorbraak.be. Hij publiceert ook op Historiek.net en Wynia's Week.

2019 ononderbroken ambten als volksvertegenwoordiger en bestuurder. Naast plaatselijk, regionaal en federaal volksvertegenwoordiger was hij wethouder, burgemeester, minister en Kamervoorzitter.

5. Bart De Wever neutraliseerde die electorale dreiging, door Dedecker onafhankelijk lijsttrekker te maken in West-Vlaanderen.

---

1. Alleen de communistische partij doet in alle elf kieskringen mee.

2. De premier hoort voor eenheid van de regeringsploeg te zorgen. De vicepremier kan in de regering opkomen voor partijstandpunten.

3. Oud-premier Charles Michel (2014-2019) is bijvoorbeeld zoon van oud-partijleider, -minister en eurocommissaris Louis Michel.

4. Herman De Croo bekleedde van 1964 tot

De Nikè van Samothrake (of Victoria van Samothrake), het Louvre in Parijs

***Liberale Reflecties* is een uitgave van de Prof.mr. B.M. TeldersStichting.**

Redactie

prof.dr. M.L.J. Wissenburg (hoofdredacteur)
drs. F.D. de Beaufort
mr.drs. H.W. Mojet
dr. B. Steunenbergh
drs. R. Timmer
dr. J.B. Janssen (eindredacteur)

mr. U. Ellian
dr. E.R. Van de Haar
prof.dr. M.V.B.P.M. Van Hees
prof.mr.dr. E.M. Kneppers-Heijnert
mr.dr. R.M.H. Kubben
dr. mr. F.W. Lantink
dr. A.R. Leen
dr. J. Middendorp
Q. Rajkowski MSc
ir. U.G. Schilthuis
mr.dr. J.J.J. Sillen
prof.dr. P. Stouthuysen
dr. A. Struijs
drs. J.Z.C.M. Tielen
drs. M. Van de Velde
R. Willems MSc MA

Redactieraad

Voor een professioneel oordeel over kopij doet *Liberale Reflecties* een beroep op een redactieraad bestaande uit thematische experts. De redactieraad bestaat uit:
drs. R. Benedictus
drs. M. Bolkestein
mr. S.J.A. Ter Borg
prof.dr. A. Ellian

Redactieadres

Mauritskade 21
2514 HD Den Haag
telefoon: 070-3631948
email: janssen@teldersstichting.nl
TeldersStichting.nl

Auteursrechten

De auteursrechten liggen bij de uitgever en de auteur(s). ISSN: 2588-8862

Verantwoordelijkheid

Bijdragen in dit blad reflecteren niet noodzakelijk de opinies van leden van de kernredactie, redactieraadsleden of de Prof.mr. B.M. TeldersStichting. De redactie draagt geen verantwoordelijkheid voor de inhoud van bijdragen. Die verantwoordelijkheid berust uitsluitend bij de auteurs.

Abonnementenadministratie

Mauritskade 21
2514 HD Den Haag
telefoon: 070-3631948
email: info@teldersstichting.nl

Abonnementen

De artikelen uit *Liberale Reflecties* zijn voor iedereen beschikbaar in de LR-bibliotheek op www.teldersstichting.nl. Het tijdschrift is op papier beschikbaar voor vrienden van de TeldersStichting die hebben aangegeven graag de papieren editie thuis te ontvangen. U bent al vriend van de TeldersStichting voor € 50,- per jaar. Losse exemplaren zijn via de website te bestellen voor €5,00.

Advertentietarieven

Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar bij de redactie.

Omslag

De Nikè van Samothrake (of Victoria van Samothrake) is een van de beroemdste beelden uit de oudheid en is wereldwijd een tijdloos symbool van overwinning, kracht en vooruitgang. Nikè was in de Griekse mythologie de godin van de overwinning. Het beeld stelt haar voor terwijl ze net is geland op de boeg van een schip, waarschijnlijk als eerbetoon aan een militaire of maritieme overwinning. Het beeld straalt dynamiek en kracht uit, wat het een universeel symbool maakt van triomf over obstakels.

De dramatische houding, met haar wapperende gewaden en vooruitgestrekte vleugels, suggereert beweging en vooruitgang. Dit maakt het beeld ook een symbool voor voortdurende verandering en innovatie.

Nikè wordt eveneens geassocieerd met het idee van spirituele overwinning: de zege van de menselijke geest over moeilijkheden. Het ontbreken van het hoofd en de armen versterkt de abstracte betekenis: ze is een universeel symbool in plaats van een individuele figuur.

Vormgeving omslag en binnenwerk:
Maaïke van Heek | Eye & Image